Национальная библиотека Республики Тыва

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 29 (15981) ◆ 1998 чылдың март 19, четверг ◆ Ат салган шагы 23.00. ◆ Садар өртээ 1 рубль 50 көпеек.

РЕСПУБЛИКА АМЫДЫРАЛЫ

ГАЗ БӨГҮН КЕЛИР

Республиканың чурттакчы чонунуң газ-биле хандырылгазында үзүктелиишкиннериң айтырыын ТР-ниң Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В. М. Оюннуң өрээлинге болган чөвүлел хуралга чугаалашкан.

Херектиң ужуру үдел дизе, республиканың «Тувгаз» бүдүрүлгези кара туразында баш миннип, Кызылдың хөй аал чурттаар 18 бажыңын газ хандырылгазының четкизинден үзе кескен турган. Ук бүдүрүлгениң начальниги Ц. Т. Леоновгүң тайылбырлааны-биле алырга, мындыг сөөлгү хемчеглерни алырынга чурттакчыларның газ дээш төлешпейн турары, газ берип турар организацияларга өрелериң чыылганы чедирген болуп турар. Бүдүрүлгениң бөгүн безин өрези чаа өртек-үне-биле 300 муң рубль четкен.

Байдал мындыг янзылыг болзажок, ТР-ниң Чазаа «Тувгазтың» ходелиишкиннерин чөптүг эвес деп санаан. Чүге дизе бо айтырыгны шиитпирлеп тура, ук күрүне бүдүрүлгези хоорайын-даа, республиканың-даа эрге-чагыргазындан ындыг хемчэглер алырынга чөпшээрел албаан. Ооң кадында газ ажыллалы дээш чыылган өрелериң айтырыын мындыг чергелиг чаңгыс талалааны хоорайга нарын байдалды тургускан. Түннелинде үгле өрелиглер эвес, а «Тувгазтың» ачы-дуза чедирилгезин өй-шаанда төлеп турарлар база качыгдааннар.

Чөвүлел хуралга тургустунуп келген байдалдан үчериниң оруктарын дилеп тыскан, а Н. Т. Леоновка Чазактың мурнундан сагындырыгны берип, март 19-ка чедир ол 18 бажыңны газ-биле хандырарын дааскан. Бо неделяның эгезинде баштай 4, а ооң соонда 2 машинаа газ эккээри-биле Саян ажыр чорупкан.

Ындыг болзажок газ дээш толевир тыртарыныңа айтырыы чидиг хевээр арт-пышаан. Квартираларже газты үлээр болгаш ооң чарыгдалдарын хынаар дериг-хөрекселдер-биле газ четкизин деривээн шаанда, үгле чурттакчыларның арын-нүүрүнге бүзүрээри арткан. Ынчалаадаа ол дээрге «мыйыттың сагыжы тайга бажында» дээн ышкаш үүл-дур. «Тувгазтың» начальниги-ниң чугаалап турары-биле алырга, 18 бажыңны газтан үзе кескен үениң дургузунда ында чурттап турар чүс-чүс өрелиглерден кара чаңгыс пенсионер хөрээжен өрезин дуглаарыбиле чедип келген болуп турар.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

ЧАЗАК ХҮН БҮРҮДЕ ШАА-БИЛЕ ҮЛЕШТИРГЕН

Эрткен неделяда болуп эрткен ТР-ниң Чазак Чөвүлелиниң хуралынга бюджет организацияларының баазалыг адырлар бүдүрүлгелеринге чылыг-чырык курлавыры дээш өрелерин кезик-чамдыктан дуглаарының дугайында айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

Саң-хөө талазы-биле байдал берге турзажок, республиканың Чазаа 8 млн. рубльди дилеп тыскан болгаш ук акша-хөреңгини чылыг-чырык энергиязының, шалың акшазының талазы-биле өөрлериң дуглаарынче, баазалыг адырларның болгаш чуртталга-коммунал ажылагайының бүдүрүлгелеринге кывар-чаар материалдар сөөртүлгезинче угландырган.

Чазак Баштыңының орзлакчызы—одалга болгаш энергетика сайыды С. Б. Сараевтиң чугаазы-биле алырга, ук сан-түнүүн хемчээлиниң эвээш болганы ооң үлелгезин кончуг нарын болдуруп. Бырык неделя хире үени чарыгдаан. Ынчалаза-даа акшаның хире-шаан коруп турган, республиканың амыдыраг ужур-уткалыг чугула адырларына чедиптир үлээн. Кызылдың чылыг-электроговүүнүң, «Туварестопсбыт» күрүне бүдүрүлгезиниң, Тываның электри четкилериниң, «Тувкоммунэнерго» бүдүрүлгезиниң болгаш оларның кожууннарда салбыларының коллективтери чамдык айларның шалың акшазын алганнар.

ТР-ниң Чазаа республиканың Саң яамызынга кол-кол өрелериң төлевирин хөөлээшкин база торгаалдары чокка төпчүттүнген чурум-биле чорударын, а «Туванефтепродукт» күрүне бүдүрүлгезинге өрелериң төлевирин май 1-ге чедип соңгаарладырын дааскан.

Кышкы сезон ам-даа доозулбаан болганда, бөгүнгү хүннүң чугула айтырыгларының бирээзи — республиканың чылыг талазы-биле хандырылгазында дүшкүүрлүг байдалды чавырылдыраары деп хуралдың киржикчилери демдеглээннер.

ИНТЕРВЬЮ

ТРАКТОРУҢ КАНДЫГЫЛ?

Тыва Республиканың Чазааның 1997 чылдың октябрь 16-да айтыышкыны-биле чарлаттынган «Трактор» деп чижек аттыг профилактиктиг операция-айның түннелдериниң дугайында интервьюну республиканың Күртеххайгаарал инспекциязының начальниги — күрхайгааралдың кол инженер-инспектору Б. Б. Монгуш «Шынның» корреспондентизинге берген.

— Борбак-оол Биче-оолович, чеже трактор, боду чоруур орук-тудуг машиназын ынчан хынаан четтиктинкен ирги?

— 914 трактор болгаш боду чоруур орук-тудуг машиназын хынаан чүве. 93-ү өзал-ондак таварыштырыг деп, 43-ү долгандыр хүрээлелди хирлендирип, 69-у көрдүнген чурум езугаар бүрүткели чок, 214-ү күрүненик техкөрүлдезин эртпээн болган. Бүрүткеттинген күрүне демдээ чок жыглаттынып турган 51 машинаны туттувус. Тракторист-машинист шынзылга чок машина башкарын чораан 70 ажыг кижини тудуп достувус.

— Профилактиктиг операция-айга кайы албан черлери киришкенил? Ол ажылга бүгү кожуннар хаара туттунган боор аа? Трактор, боду чоруур орук-тудуг машиналары кожуун бүрүзүнде бар болгай.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызында түр бактаай берген Күртеххайгаарал инспекциязы, Күравтоинспекцияның кезектери болгаш Долгандыр хүрээлел камгалаар талазы-биле күрүне комитеди киришкен. Эрзин, Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннарның чагыргалар даргалары бо ажылды организастап шыдаваан чүве.

— Өнчү-хөреңги хевири көвүдээрге, ооң эге учеду болгаш хайгааралы, ону эрге-хоойлу, дүрүм-саавыр негелделеринге дүүштүр чаңгыс аайландырып алыры болдунмастай бээри билдингир. Байдал шуудаттынмайн тур боор аа?

— Мурнуку чылларда кол ээ күрүне турган. Хуужудулга сөөлүнде өг-бүле, бичеболгаш ортумак сайгарлыкчы бүдүрүлгелер эңдерилген. Олар эт-хөреңгизин, ажыы-биле алырга, эдилеп чадай берген. Кызыл хоорайның чурттакчыларының холунда, албан черлеринде, организацияларында, кооперативтеринде болгаш муниципалитеттеринде 600 ажыг трактор, боду чоруур машина мөөңнеттинген. Күртеххайгаарал инспекциязын 210 трактор, 90 прицеп, күрүненик техкөрүлдезин 69 машина эрткен.

Чаагайжыдылга комбинады, одалга хандырылгазы, автоорук техникуму, телерадио дамчыдылга төвү, «Тыва хлеб продуктулар» акционер ниитилели, Улуг-Хемыяш үлетпүр ажыл-агыйы, бир дугаар профтехучилище болгаш өске-даа черлер трактор-лардыг, боду чоруур машиналардыг.

«Геология» АТБ, Туруг кезектери» БТК, Кызылдың ЧЭТ, № 1 ОТУ, «Кызыл» ДСПМК, УМ-14, «Красноярскгэстудуг» МЭ, авиа бүдүрүлге боду чоруур машиналардыг. Оларның ол техниказы шагдан бээр ажыглаттынып келген, эргижирээн, ук техниканың бүрүткели-даа, техкөрүлдезидаа болдунмастаан.

Найысылалдың хөй-хөй бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының удуртукчулары боду чоруур машиналарның ажыглалын экижидериниң хемчеглерин албайн турар. Тракторлар, боду чоруур машиналарның турар черлери чаржынчыг байдалда. Ооң үстүг хир-чамы чаашкын-чайык-биле кады хемче агып кирип чыдар. Таарымча чок бо байдалды эдериниң боттуг хемчеглери негеттинип келген. Хоорай чагыргазының албан кылып чорудар ужурлуг ажыл-херектериниң бирээзи бо-дур ийин.

— Кожууннар чагыргаларында база ол хамааржыр. Көдээ бүдүрүлгелериниң кол күчүзү трактор, боду чоруур техника-ла болгай.

— Республиканың совхозтары болгаш колхозтары структурлуг өскерлиишкиннерге таварышкан, ооң баазазынга хуужудулга эрткен, көдээ өнчүнүң ээлери көвүдээн. Ынчалза-даа Күртеххайгаарал инспекциязының бүрүткелип эртпээн тракторлар, дериг-кожуулар болгаш боду чоруур машиналар ам-даа эңдерик. Чөөн-Хемчикте 20, Улуг-Хем болгаш Тожуда тус-тус аайы-биле 8-8, Бии-Хем кожуунда мырыңай 17 трактор бүрүткеттинмээн. Республикада бөгүнге чедир тараа, мал чемнери ажаар комбайннар база бүрүткеттинмээн болуп турар.

— Сактырга, байдал шуут эттинмес-даа ышкаш. Черчерде күртеххайгаарал органнары боттарының дорт хүлээлгелеринден чайлай бергени ол ирги бе, Борбак-оол Биче-оолович?

— Кожуун чагыргаларының даргалары, күртеххайгаарал инспекцияларының начальниктерин дорт албан-хүлээлге кылыр ажылдарындан чайладыр, өскээр ажыглап турар. Чижээ, Бии-Хем, Кызыл, болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарның күртеххайгаарал инспекторлары кол ажылы-биле чергелештир кол инженерлер болуп турар.

Тыва Республиканың Чазааның 1994 чылдың июль 29-та Күртеххайгааралды автотранспорт, өске-даа дериг-хөрекселдер-биле хандырарының дугайында доктаалын Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы, кожууннарның чагырга даргалары шуут күүсетпейн турар. Бөгүнде республиканың болгаш кожууннарның инспекция начальниктери ажылга хереглээр автомобильдери чок хевээр. Үстүнде алааным доктаалга дүүштүр Кызыл хоорайга күртеххайгаарал инспекциязын тургузары чугула апарган.

Арапчор ОКСУР.

ШАЛЫҢ АКШАЗЫН ҮЛЭЭР

Эрткен вторникте ТР-ниң Чазаа бодунуң хуралынга янзы-бүрү чергелиг 35 айтырыгларны сайгарып тура, бо хүннерде республикада чедип келген 60 млн. рубль түүнүг трансферт акша-хөреңгизиниң үлелгезин чоруткан.

Чоокку хүннерде республиканың Саң яамызы шалың акшазынга, уруглар пособиезинге, а ол ышкаш бюджет организацияларының чылыг-чырык болгаш тудуг-монтаж ажылдары дээш бюджет өрелерин дуглаар. Бюджет адырының албан черлери бо чылдың январь, февраль айларының шалынан бүгү немей санаашкынары-биле катай алыр. Ол ышкаш чаш уругларга марттың, өскүс уругларга декабрьның пособиелерин болгаш студентилерге февральның стипендияларын үлээр. Енисейни кежир кышкы кежигниң хагдынганы-биле хем ындында чурттакчылыг суурларга кывар-чаар материалдарның, аъш-чем аймаының чедирилгезинге 400 муң рубльди аңгы тускайлаан.

ЖИРИНОВСКИЙГЕ УДУР КЕЗЕМЧЕ ХЕРЭЭН ОТТУРГАН

РФ-тиң Күрүне Думазының депутады, ЛДПР фракциязының хартаачызы В. В. Жириновскийге хамаарыштыр кеземче херээн Россияның Чиңгине прокуратуразы оттурган. Күрдуманың хуралынга ооң чогуш-солаа үндүрүп, чүү-хөө-биле соккуланып, бодунуң коллегаларын эки-бак сөглеп, оларже суг чашканнап турганында хулиганзыг аажылалдың эскиттери бар дээрзин чурттуң кол эрге-хоойлу органы товаткан.

Ук херекти төнчүзүнге чедирер чүве болза, РФ-тиң Кеземче Дурумун езугаар Владимир Вольфович ийи чылга чедир хосталгазын казыттырып шиитпирип болур. Ындыг-даа бол, чамдык депутаттарның болап турары-биле алырга. Күрүне Думазы В. В. Жириновскийниң депутатка дээн болбазының эргезин хевээр арттырып, ону ук херектен адырып алыр болгаш шыңгыы казыттырыг-биле кызыгаарлаттынар хире. Шак-ла ындыг аажылал дараазында база кататтаттынар чүве болза, ЛДПР-ниң хартаачызынга кандыг-даа оршээл турбазын олар демдеглеп турарлар.

Бистиң корр.

Соңгулдаларга уткуштур

КЫМНЫ СОҢГУУРУЛ?

Соңгулдалар чоокшулаан, кымны соңгуурул? Бо айтырыг кижи бүрүзүн ханы боданырынче албадаптар.

Каа-Хем суур — Кызыл хоорай-биле мырынай кожа, республикада хөй национал-дыг, хөй чурттакчылыг суурларның бирээзи. Ооң девискээринде «Кок-Тей», «Кызыл» совхозтар болгаш куш фабриказындан аңгыда, янзы-бүрү бүдүрүлгелер, албан-организациялар бар.

Мындыг суурну эргелеп башкарарда шыырак дарга херек. Ынчангаш суурнуң чагырга даргазының кандидадынга чон Т. Сандакова биле С. Седен-оолду депшидип турар. Бо ийи кандидатураның кайызы-даа төлептиг, чонга хүндүткелдиг. Мен бодум хуумда, Татьяна Андреевна Сандакова дээш бадылаар мен. Т. Сандакова 1992 чылдан эгелеп Каа-Хем суур чагырыкчызы болуп келген. Суурну, чонну эки билир. Бо үениң иштинде ол багай эвес ажылдаан. Ооң барымдаазы кылдыр чамдык чижектерден киирип көрейн.

Каа-Хем суур — чагыргазы Тывада кара чаңгыс боду ак-шаландырыышкынныг суур. Ол хирезинде культурамассалыг байырлалдаргадаа, спортчу маргылдааларга-даа деткимчени үргүлчү көргүзүп турар. Үгле эрткен чылын бо талазы-биле 41281 муң рубльди дузалаанын чугаалаарга-ла четчир боор. Ол ышкаш суур чагыргазы тараа тарып, катофель остүрүп, оон орулга ап база чединмес хамаатыларга дуза чедирип турар.

1996 чылда 50 гектар черден 30 тонна азы 1 гектардан 6 центнер дүжүттү алган болгаш 22.400 муң рубльге сайгарганнар. 1997 чылда кандаашкынныг-даа болза багай эвес дүжүттү алгаш, «Тыва-хлебпродукт» бүдүрүлгеге дужааган. 5 тонна арыглаан үрезинни күрлавырлап шыгжап алган. Амыдыралы хирелиг, чединмес ог-бүлелерге тараа, картофель, саван-биле дузалап, хөмүр сөөртүп алыры-биле самосвалды берип турар.

— Чединмес ог-бүлелерге дузалап турбуже, чамдыктары чогенчиг-дир, эрткен чазын Людмила Петровна Чүлдүмге 2 шоодай азы 100 кг картофель үрезини, черни халас дузалаарга күзүн картошказын безин казып албаан боорга, кижи кайгаар чүведир. Ындыг кижилер-биле эки суртаал ажылы чорутпас болза хоржок-тур — деп, Татьяна Сандакова чугаалайдыр.

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары Н. Конопенко, Н. Матвеенко, хоочуннар А. Кошкендей, К. Намчын-оол оларның хоочуннар дээш сагыш човаң, карак кызын турар Т. Сандакованың дугайында чылы состеринге каттышпас арга чок, олар ону дээш бадылаарлар-даа.

Оолчугаш КАРА-ООЛ.
Каа-Хем суур.

ҮНГЕН МАТЕРИАЛГА ХАМААРЫШТЫР

«ЭРНИН ЭҢГИНГЕ ТЕПТИРГЕНЗИГ»

◆ Төрээн Тываныстың даг дүгү биле байын алганнар биле ам даа эптежир бисбе? Россияның эрге-хоойлу органнары оларга күш четпес апарганы ол чүве пригбе? ◆

«Эрудит» аудиторлуг фирманың директору Хүлер-оол Хертек даг-дүгүн өске күрүнелерге саткаш, боттары байын алгаш, дезе берген удуртукчуларның специалистериниң дугайында тайылбырын «Шын» солуннуң он тоску дугаарынга (1998 чылдың февраль 9) парлап үндүрдү.

Ак-Довурактың эртинебайлаа бузурукчу удуртукчуларның хууда эт-хөреңгизи апарганынга таарзынмаанын-ны килеп-биле илередип олур мен. Тыва Республиканың Чазаа, эрге-хоойлу органнары ол хире улуг хемчээлдиг самчыгдалдарның илереттине бергенин билир хирезинде, богүнге чедир хол даяң оруп турарын шүүмүүлел, чиганнишкин-биле көор-дүр мен. Эрге-хоойлулар үүге күүсеттинмейн турарыл?

Г. Б. Парамзин өске девискээрлер, крайлар дамчыштыр даштыкыже бистиң байлаавысты садып-саарын турда, комбинаттың ажылчын аңгызы, тускай эртемниглери, тыва интеллигенциязы «эрнин эңгинге тептиргензиг» орут турар-дыр. Ону үүү деп тайылбырлаарыл?

Кижи бүрүзү ажылдаа халажын үнерде, дүрүм езугаар санажын үнер болгай, «обходной лист» долдуттуур аан. Бирги деннелдиң ажылагыйжы удуртукчузунуң «балдыры дыка-ла дыңзыг» болган ышкаш. Ол ам бир черде ол-бо кижилер дамчыштыр акционер ниитилелдер тургузуп алган, сагыжы саргыш, бажы аарын олар боор оң. Акша-мөнгүнү уттунмас даргалар «дээп болбас демир өрген, артап болбас адыр өрген» апарганы ол-дур.

Республика деннелдиг удуртукчулар даштыкы чурттар-биле харылзаалыы билдингир. Олар оран-делегебиге сураглыг Оскал-оолдар-биле бир домей кылдыр кезиг каапты ышкаш. Бөгүнде республикаже кижи бүрүзүнүң киирген олча-ажыктарының дугайында чугаалап кылыр шаг-үе келген боор. Солуннарга, телерадио дамчыдыгаларга хөй самчыгдалдарлыг тыва, орус күрүне ажылдакчыларының, саңгарлыкчыларның дугайында дыннадыгларны берип туоарын күзээр кижи-дир мен.

База ол ышкаш Тывага дорт ажык-дузалыг даштыкы бүдүрүлгелериниң оода даңзы-хараазын-даа кезеккезектеп дыннадын болдуунуң арга-хевирлери бар болгай.

Бажы эттенген Парамзиннериниң ана долуп-ла турар болзун. Чиг эт кажан-даа чигге читтинмезин билдингир.

Дадар-оол КЫРГЫС.

Чаа-Хөл суурунуң чурттакчызы.

Кызыл хоорайның ээзи кым болурул?

ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЗЫ БОЛГАНЫМДА...

Дортен-бежен чылдарның кижилери биле тозан чылдарның кижилерин деңнээр арга черле чок. Амгы үениң төлээлери эртем-билиглиг, тускай культуралыг-ла чүве ыйнаан. Соңгулдаларга хамаарылга шуут оскерилген янзылыг. Ону улуг херекке-даа албас. Оон кедерезе, соңгуваснен дээр хөөннер база бар.

Бир эвес бичин сайгарыы бодаар болзувусса, кончуг нарын, төң берге шаг-үениң агымы келген. Ылаңгыя, соңгулдалар бистиң салымчолувустуң кандыг байдалдыг болуруп үзе шиитпирлээр. Кызыл хоорайның чурттакчызы болганымда, хоорайбыстың чагырга даргазынга кайы-хамаанчок кижи соңгуп алырынга шуут таарышпас мен. Ол айтырыг сагыжымны дүвүредип чоруур. Орус соңгукчулар мөөн аксымны дыңнавастардаа. Тыва соңгукчуларны эрге-шолээм ажыглап кыйгырып тур мен. Зоя Назытыевна Сатты хевээр арттырып кагза, биске кызылчыларга эң эптиг боор.

Тывалар аңгы-аңгы кижилерге үүүн берип туруп бээр болза, Кашиннің талалакчылары хөй. Найысылалдың болбаазырадылга бүдүрүлгелери бут кырынга туруп, рынок экономиказы чогуй бээр болза, кымны-даа соңгуп ап болур арга-хевирлер тургустунар. Бөгүнде кол херек кижи З. Н. Сат. Чамдык тыва удуртукчулар өске, хары нацияның төлөөзүнден-даа дора деп үүлдү база утпаалы.

Кончуг апыяамда Уфа хоорайга полиграфист тускай эртем чедип алган турдум. Ынчан бир көзек тыва оолдарны ол мергежилге торээн Кызылдыс хүлээп албайн барганын бөгүн сактып олур мен. Орус дылдыглар хөөкүй бистерни ажылга хүлээп албаан. Чамдык өөрүм муңгараан, ыглап турган. Өске, кадыг аажычаңныглар тыва сеткилхөөнүү кайын билир ийик.

Тускай эртеми эмчи, хоорайның удуртулгазынга элээн каш чыллар дургузунда ажылдап каапкан Зоя Назытыевна Сат чагырга даргазынга катап соңгудуп алырын үүрээмниң хаңызындан күзээр кижи-дир мен. Мөөн дилээм тыва кижи бүрүзүнге чедип-ле турар болзун. Хем-Белдири бодаран-сайзыран, тыва будурулгелериниң чиг эди аңаа болбаазыран-ла турар болзуп!

Мартын САНДАЙ-ООЛ.

ЭКИ СЕТКИЛДИГ БОЛЗА...

Кызыл хоорай чагыргазының даргазынга беш чыл ажылдаан, ам аңаа катап соңгударынга кандидат Зоя Назытыевна Сат-биле ужуражылгалар хоорай организацияларында болуп эртип турар. Ындыг ужуражылга бир дугаарлыг кодээ профтехучилищениң ниити чуртталга черинге болган.

Бүзүреттирген кижи Наталья Борисовна Тыртык-Кара соңгукчуларга Зоя Назытыевнаның допчу намдарын, удуртуп келген ажыл-ижин онзалап демдегледи. Каа-Хем чурттуг малчын улустуң уруу, Кызылдың ийи дугаарлыг ортумак школазын ол алдын медаль-биле дооскан. Эмчи институдун дооскан соонда, Кызылга эмчи болуп, чоннуң кадыкшылын быжыглаарынга улуун киирген. Беш чыл дургузунда ооң удуртукчу ажылында демдегленчиг үүлдер хой. Найысылалдың чаагайжыдылгазы, чуртталга кварталдары, кудумчулар чурумчуттунган. Кудумчуларның оруктарын септеп турар. Эрги-даа, чаа-даа үлетпүр бүдүрүлгелерни ажылдадырынче сагыш салган. Дааранылга фабриказы катап ажылдай берген.

Алгыдан топнар кылыр чаа фабриканың тудуун дүргедедирип, ажыглалга удавас киирерин чедип алган. Чүү эвес цех ажылдай бээр. Аңаа ынчан дөрт чүс кижи ажылдаар черлер бар апаар.

Тудуп турар үш дугаар поликлиниканы ажыглалга киирерин дүргедедиринче сагыш салырын Зоя Сат бодунуң чугаазынга демдегледи. Бурунгаарлаашкынныг үүлдер бар-даа болза, четпестер, чедир ажыглаттынмайн турар курлавырлар ам-даа бар болбайн аан. Ужуражылгага саналдар хөй болган.

—Даргавысты ам база катап соңгуп алыры чугула—деп, Александр Даш-оолович Ондар саналын эгеледи. Ол Байхаак баар орук кыдыында тос каът бажыңнарның септелгезинче сагыш салырын дилээн.

— Кызыл хоорайбыстың ажыл-ижин удуртуруп уламчылаар кижи ылап-ла Зоя Назытыевна Сат деп бодаар мен. Чүге дээрге ооң бо ажылга арга-дуржулгазы өскен-дир. Кайда багай, кайда эвил дээрзин ол кончуг эвл билир. Кайгамчыктыг халдыг апарган Кашин аңаа канчаг-даа четпес-ле болгай, Амдыызында Кашин алганын чоруп турзуп, бис ону соңгувас-даа бис. Назытыевна дээш бадылаашкынныбыстың бээр бис—деп, Анна Монгушевна Седен-оол чугаалады.

Ол ышкаш пенсионер Марат Монгуш, профтехучилищениң ажылдакчызы Любовь Хирлиг-оол, культура ажылдакчыларындан Татьяна Доржу, Өнермаа Байыр-оол, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Батый Кенеш дээш, он ажыг соңгукчу Зоя Назытыевнаны Кызыл хоорайның чагырга даргазының албан-дужаалынга катап соңгуурун саналдарынга илереттилер.

Санал берген соңгукчу бүрүзү А. Кашиннің тыва улусту ажыы-биле базынчактап, Чазакка удур хөй чугаа-соотту соңгукчулар ортуаунга, солуннарга нептередап турарынга кылыы хайнаан удурландылар. Бир эвес ол кордакчы эки сеткилдиг кижи болза, чон ону бактаваадаа, шоотпас-даа, Тергиин эштир дээш, соңгуп-даа болуп.

Ондар ОХЕМЧИК.

КУДУ КӨРГЕНИ ОЛ ЭВЕС ЫЙНААН

Бо хүннерде Тываның бүгү булуннарында удавас болур соңгулдаларга белеткеп ажылдары шагда-ла эгелээн болгаш ам-даа ургулчулеп турар. Ынчангаш Дээди Хуралче хоорай, кожуун, сумуна чагыргаларынче деннеттирип турар кандидаттарны соңгуг бодамчалыг шилип апаар.

Республиканың бүгү-ле чонун бир дүвүредип турар үүл—Кызыл хоорай чагырга-зынга кымны соңгуп алыры. Найысылалда бодунуң уруг-дарыы, ада-иезин, доргүл-төрелги чурттавайн турар тыва ог-буле чок дизе хөөрем эвес. Соңгулда кампанилаа эгелээр мурнунда-ла кымнаар чуткун эгелээн ийик. Республиканга мурнунда эрткилээн бүгү соңгулдаларга чоннуң деткимчезин албаан Кашин дээрзи-ле болгай. Ол бо үеде найысылалда үүүн турар орус дыл-биле бичин солуныларга, теледамчыдылгаларга хоозуп үүлдер бижип, чугаалап, чонну бодунче хаара тударын оралдажып турар. Ол каш-ла чыл бурунгаар Тывага келген дораан-на шак ынчаар шөлээн чаңнап келди. Бодунун ол мөзү-бүдүжүбиле бүгү чонну, тыва нацияны куду көргени ол эвес ыйнаан.

Ындыг-даа болза хоорайның орус, тыва чурттакчы чону бодунуң найысылалынга ылап-ла езулуг хоорайы дээш ажылдап шыдаар чагырыкчыны соңгуп аар боор дээрзинге бүзүрел бар.

Динов ДАМДЫН-ООЛ.

ДУРЖУЛГАЗЫ БАР

Эрткен каш чылдар иштинде чоннуң шилип, бадылап алганывыс аныяк хөрээжен даргавыс Екатерина Күгүловна Калга-Хоонуң баштайгы чылдарын шудургу ажылдап эрттиргенин чон эки билир. Боду дээди эртемниг башкы. Бо чыл эгезинде кожуунуң Культура бажыңынга чагырга даргаазының отчеттуг илеткелин чон дыңнаан.

Мен бодум хуумда аныяк даргавыстың бо эрткен берге шылгалдалыг чылдарда кожуунуң ажыл-амыдыралын эки башкарып, арга-дуржулгазының улгадын орарын демдеглекседим. Ажыл-агыйга частырыглар турбайн канчаар. Кандыг-даа ажылды кижи бирлир кылдыр төрүттүүнүн келбези билдингир. Ынчангаш каш хонгаш болуп эртер соңгулдаларга даргавысты катап соңгуурун деткиир-дир мен. Ам бир чаа чагырга даргазы соңгуп алыр болзувусса, ооң шуудаарынга хөй үе негеттинер дээрзин чон утпаза эки. Чуртта, Россияда социал айтырыг берге турда, чаңгыс кожуун чагыргазының ажылы багай дээр болза ол шын эвес. Ажыл-агыйны шуудадыр диве, эрги даргавыс-ла кедилиг боор.

Кыргыс САНДЫР.

КЫЗЫЛДЫҢ ЭЭЗИ КЫМ БОЛУРУЛ?

ЭШТИҢ ЭРГИЗИ ЭКИ

Совет эрге-чагырга үезинде кеминг хөрек үүлгедиш, оорлаашкын, үнтөөшкин, олуруушкун дээш, өске-даа аар хөрек үүлгедиашкиннери эвээш турган, чүге дээрге чоп акша-шалыңын үе-шаанда ап, колхоз-совхозтар мал-маганныг, машина-техникалыг, эт, сүт, дүктү болгаш тараалы тарыг, боттарының бүдүрген продукциязының акшазын күрүнөден үе-шаанда ап, оон-биле ажылчыннарының ажыл төлевирин-даа кылып, колхоз-совхозка хөрек үүлгдерин-даа тураалаары-биле садыг ап чораан.

Ам кайы-даа кожуунда совхозтар дүшкен, оон кежигүннери барык ажыл чок куруг калган. 30, 40 муң шээр малдыг турган совхозтардан ам чүгле 2-3 муң баш шээр мал арткан. Оон чижээнге чүгле Элегесте Тока аттыг совхозту алырга-ла четчир. моон соңгаар чүү болуру билдингир апарган. Чыл-чылы-биле кижилер акша-төгерик албайн, хамык малын базаарлап, хереглелинге садыг эгелээн ол. Каш арткан малды тондур садыкшаң, та канчаар чүве, кончуун көрүңер. Кайда-даа хөй-хөй бүдүргүлгелер, албан организация черлери дүжүп, эт-хөрөңгизи үптеттинип, хамык тудуглар ара кагдыган. Аргажоктан чамдык кижилер оорланыр, үптээр-хунаар чоруктарже-даа кирип турар. Ынчалза-даа ол дээш хоойлу оларны анаа салбас, харыысалгага оналп, шыңгыызы-биле көөр апаары чугааажок.

Чамдык кижилер совет эрге-чагыргага, компартиянга карганып, бак соглеп чоруур. Ол ындыг кижилерге бо үе ажыктыг болуп турар чадавас, азы чедир деңзигүүрлеп билбес чүве ийикпе, үендаян чүве чугаалаар боор-дур. Ам үе бо хире берге турда, чүртту канчан-чоон, кым уштап-башкарарыл деп айтырыг чидин-биле тургустунуп келген. Ам демократия деп адап алган системавыс бар болгай. Чогум ону багай дивейн тур бис. Ынчалза-даа эрге-чагырга дээш оон олудунче кандыызы-даа хамаан чокка, шуут-ла арый-нүүрүн оскунупкаш, чүткүп турар кижилер дыка ковудээн.

Чижээ, эрткен президент соңгулдаларын чижек кылдыр ап коорге четчир. Шыдаар мен бе, шыдавас мен бе, чоп мени деткинир бе деп чүвени бодаар болза эки-дир ийин. Чамдык эштерни коорге, дыңнаарга, мырыңай ыыпчыг боор-дур.

Оон ынай нациялар аразынга ийи ыт аразынга сөөк октаан ышкаш, чүве кылып турар кижилер база бар. Чижээ, эрткен хөрек-ле ыйнаан, ынчалза-даа сактып көрээликер. 1990 чылларда солун черинге ажылдан турган Липчинская Кемерово хоорайга баргаш, чүнү бижип туржук, ол ышкаш, «Тувинская правданың» кол редактору турган Богдановский кандыг үүлдер бижип туржук, чоп ону ам-даа утпаан боор. Бүдүн нацияны кажан-даа, кымдаа нүүлдээр эргези чок. Ол дээш нүүл кылган кижи харыысалга хүлээр апаар. Кандыг-даа нация бодунуу-биле угаанныг болгай. Бистің Ураанхай чүртүн тоогүден алырга, 1914 чылда хаанныг Россияга бактаан кирген турган. Оон соонда 1944 чылда ССРЭ-ге автономныг область боон кирген болгай.

Ынчалзажок чоннуң шуптузун багай деп болбас. Ийнчаңгыс кара сагыштыг, чоннуң эвин баксырадыр, өске нация кижилерни коор хөөн чок, боттарынга амы-хууда ажык-ковчаа бодаар, эр-ев-дужаал сүрер, ол дээш чүүдаа чулчуруп чоруур кижилерниң бистің аравыста бары хомуданчыг.

Бо хүннерде Кызыл хоорайның чагырга даргазының эргедужаалынче кордакчылар арбып апарган. Оларның аразында чаңгыс борбак тыва сөс билбес, эртем-билип таарышпас, азы-хары дүүшпес кижилер база бар. **Кызыл хоорай мэрниге ийи дылдыг, орус кижи кээрге орустан, тыва кижи кээрге тывалаар,** азы-нары элээн апарган, арга-дуржулгазы четчир, чоп-биле чугаалажып билир, чоннун амыдыралы-биле болгаш национал культуразы-биле таныш, оларның биле сырый харылаалыг кижи олурарын амыдырал негеп турар.

Чижекке алырга, Александр Кашин, азы Тавбериде-дижик, орустан билбес, кырган кижи хүлээн алышкынга кирип келген дижик, хелемечилээри-биле кымче халыырыл? Дыл билбес дээш айтырыглыг келген кижини үндүр ойладыр эргези бар эвес...

Горбачев бодунуң үезинде Казахстанның компартиязының бирги секретарынга орус Колбин деп кижини олуртуп каарга, хелемечи дилеп турган дижир чүве.

Тываның чүрээ — Кызыл, Тываның төвү Кызылга ынаала ийи дылды билир тыва кижи олурар ужурлуг. Кызыл хоорайны, оон чонун, культуразын сонуургаары-биле кандыг-даа чүрттардан аалчылар келир, канчаарыл? Черле Кашинниң дугайында элээн чугаалаксан турар бис. Бо кижи-биле таныш эвес бис. Ынчалза-даа бо кижини чогум кымыл деп чүвени солуннарга бодунуң дугайында боду-ла бижип турарын номчуп, телеэкранга олурун ал-гаш чугаалаан олурарын көргеш, эң-не мактаныкчы, саттыныкчы, адаарган болгаш ожээргек кижи деп түннелди үндүрүксээр-дир бис. Кажан-даа орта ажылгыр, кижизидикчи, өөредиглиг материалдар солунга бижээнин черле номчувадывыс. Шупту хоп-мege, адаан-ожээн, чаргы-чаалы. Бистің төрээн Тывавыстың, оон чонунуң дугайында (арагачы, олүрүкчү, паштыг деп) бүгү делегейге чарлаан кижи үүгле Кашин. Ындыг кижи бистің Тывавыстың төвүнге олуруп алгаш, бисти чагырар мен деп семевезин! Ол кижи тыва нацияны бүрүү-биле куду көрүп турары ол-дур. Хамык шын-меге ховун Москвага барып, РЛДП-ниң удуртукчузу Жириновскийге төөгүн бээрге-ле, ооза оон-даа хөөдүп каар. Ындыг «ажылынга» шаңнал кылдыр Жириновскийден машина, акша ап, ооза-биле хамык улус бажы тенидин чоруп турар. Машинаазында «А. Кашинге — Жириновскийден» деп бижип каан чоруп тур. КАИ чуруму-биле алырга, ындыг машиналарның чоруурун хостуг боор ирги бе? Бистер база кымдан машина алганывысты бижип алзывысса, чижээ: «Оглум Сашага ачазы Сергейден» дээн ышкаш аан...

Кызыл хоорай чагырыкчызынга өске кым-даа эвес, орустан, тывалан арыг чугаалаар тыва кижи херек! Хөй чылдар иштинде бодунуң торээн черинге үре-түннелдиг ажылдан келген, чоп-биле ажылдан билир, чоп-биле таныш кижи херек. Кашин Тывага херек кырында чүүү кылыпкан? Аңаа бодаарга, Тывага хөй-хөй чылларда амырдыш чок ажылдан чораан өртем-билиглиг, тываларга хүндүткелдиг орустар эвмежок. Олар үүгле арын-нүүрлүг болгаш, уш-баш чок түткүвейн турарлар-дыр. Кашин, бир эвес доозун аар болза, бодунуң билининиң аайы-биле истелге органнарынга харын ажылдаар чадавас.

Оон кол сорулгазы — Кызылдың мэринге кирип аар. Дээди Хуралдың депутадынга соңгудуп алгаш (харын ынаар чүткүп тұрар болгай), оон чоорту Тываның Президентизинче чүткүүрүнүң тепкинжин кылып алыр деп турары ол-дур.

Эрткен үелерде Кашиниң чугаазын дыңнаан улустардаа бар. «Россияның президентизи Жириновский болгай, а Тываның президентизи Кашин — мен болур мен» деп турган болгай. Эрткен президент соңгулдазынга бодунуң кандидатуразын киирип алгаш, хоорайның хамык ясли-садтарынга барып, аңаа турган бичин чаштар-биле кады чурукка тырттырыр, «келир, үеде силерге аас-кежиктиг чүртталга бээр кижи мен-дир мен» дээн хевирлиг чүве кылып, ол чуруктарын чара парлаткаш, чаш ургларның ада-иелериниң кандыг-даа чопшээрели чоккэ, хамык херимнерге чыншырын турган болгай. Ол дээрге кажар болгаш чашпаа арга-дыр!

Бо бүгү ам-даа долузу-биле бижиттинмеди, хоорайның соңгукчулары канчалза-даа каш чылдар иштинде ажылдан келген, арга-дуржулгазы улуг — Зоя Назытьевна Сатты дээш бадылаашкыныңарны бээр силер дээрзинге бүзүредим!

Сайын-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

КИЖИ БОЛГАШ САЛЫМ-ХУУ

ЭЖИМ ДУГАЙЫНДА КАШ СӨС

Ынчан 1958 чыл турган. Республиканың аңсы-аңгы школаларындан эки өөредилгелиг уруглар, оолдарны Кызылдың ийи дугаар ортумак школазынга өөредилгезин уламчылаары-биле чорудуп турган. Оларның бирээзи Сүт-Хөлдүң Хөр-Тайга чеди чыл школазын чүгле беш демдектерге дооскан Чечек Сат болган.

Ол өг-бүленің чеди ажы-толунун хеймери. Ада-иезинден, акы-угбаларындан ырап чорууру аңаа эң берге шылгалда болганын мынча деп сактып чугаалап олурду.

«Бегзиваа деп башкывыс бисти «Кызылга өөренир силер, олуруңар! —дээш, кырын пос-биле шыт каан «ГАЗ-53» машинага олуртканы, школага эккеп каан. Ынчан ам бо шаг ышкаш автобус-даа чок, такси-даа чок. Орукка хондур-хүнзедир чоруп келген бис. Бот-боттарывыс таныжар эвес бис. Чадаана дээр хоорайга чедир хөй кезиивис ыглажып келген бис. Ыглажып-ыглажып, удутулап калган бис. Бир оттуп кээримге, хөлчок чараш борбак кара уруг мээң бажым суйбап олур. Оон ол уруг-биле таныжып алган бис. Адын Монгуш Дарый дээр болган. Оон соонда бүгү амыдыралывыс иштинде чарылбаан бис. Кэдергей-даа тура-соруктуг уруг болган. Школаны кады мөңгүн медаль-биле доостувус. Школа соонда институдувусту дооскаш, Ленинград хоорайга база кады аспирантурага өөренин турдувус. Дыка дүрген кандидат атты камгалай тыртып алгаш, бистің факультедивиске деканнай берген. Ону бүгү Тыва билир. Химияның методиказын канчаар шын кылырының дугайында бир-ле дугаар Тывага ажылды кылгаш, кандидат атты камгалап алган Дарый Биче-ооловна Баранова-дыр ийин.

Ол үеде янзы-бүрү секцияларже барын турган бис. Мен бодум шыдыраа, танцы, гимнастикаже-даа барын турдум. Туризм болгүмүнче база барын турдум. Ол бүгү мээң чүрттаалгамга дыка дузалыг болган. Туризм талазы-биле мастериң кандидады атка-даа четтим. Россияның адын үш катап камгалап чораан мен. Республиканың шыырак шыдыраачыларының санынга кирип, чемпионнап-даа турдум. Сибирь зонаазының маргылдаазынга-даа киржип чордум. Бола бүгү, шынап-ла, башкывыстың чугаалааны дег, амыдыралымга дузалыг болган.

Идик-хөпти быжарын база башкывыс өөретти. Бистің ийи дугаар школа күш-ажылга дыка өөредип турган. Оолдарывыс этажерка, стол, салдайны-даа чазап турду. Ону садыгларга салып, бир өөреникчи 47 рубль чедир ажылдап ап турду. Ол дээрге ол үеде улуг кижиниң ажылдап алыр шалыңының 50 хуузу ышкажыл.

— **Чечек Түлүш-ооловна, чүртталгаңарның ковей кезиин Кызыл хоорайга эрттирдиңер. Бо-ла хоорайга эртем-билиг чедип ап, уругларыңар ачазы-биле маңаа таныжып, кыстарыңарны өөредип-кижизидип алдыңар. Бо хоорай силерниң амыдыралыңар-биле эң-не улуг холбаалыг деп санаар, ындыг бис аа?**

— Ийе, хоорайым, шынапла, мээң амыдыралым болуп турар. 40 чыл иштинде мында чүрттаан турарым бо. Чедип келгеним 1958 чылга бодаарга, Кызыл дыка сайзыраан-дыр. Сөөлгү үеде хомудан турар чүвем — хоорайның ногаанчыдылгазы багай болуп турар. Кижи бүрүү чүрттан олурар бажыының байдалын көрүп, арыглап аштап, ногаанчыдыг турар болза деп күзелдиг мен.

— **Бодап көөрүмге, күзеп чораан күзелдериңериң дегерезин чедип алган бээр силер, Чечек Түлүш-ооловна. Бодуңарны аас-кежиктиг-дир мен деп санаар силер бе?**

— Бодумну аас-кежиктиг кижи-дир мен деп санап болур мен. Кызылга келир үеде өөм ишти-биле таныпкаш, барык 30 чыл кады чүрттадывыс. Дөргүл-төрелдиг-даа, эш-өөрлүг-даа бис. Оларым-биле ам-даа үнчүп-киржип чоруур мен. Ам-даа болза ажылчы шинник-соруум топмээн. Ынчангаш бодумнуң аксым кежии дээш туржуп, ажылдаан күзелдеримни шуптузун чедип алган мен. Ам арткан үеде үүгле чонум дээш, аныяктар дээш кызыл ажылдаайн деп мынчан бодап чоруур мен.

Чечек Түлүш-ооловна Сагды чедип алыр дээн сорулгазын албан чедип алыр ындыг чүткүл-соруктуг кижи дээрзин эки билир мен. 1975 чылда Ленинградтың Герцен аттыг башкы институдунуң зоология кафедразының аспирантуразынче киреринин шылгалдаларын чедишкиннинг дужаан алган. Доос-караларның дугайында ховар ажылды бижээн бир дугаар тыва кандидат болган. А доктор ажылын кылып туура, Чечек Түлүш-ооловна электроннуг микроскопгу ажыглаан болгаш моон мурнунда биология эртеминде чок турган чамдык ажылдыышкыннарны кылгач. Оларның чамдыызын санаарга мындыг:

Доос-караларның ханындан хар-назынын ылган, оларның хевирин, аал-аймаан, санын, аттарын тодараткан. Кара доос-караларның ханындан аарыын, кадыын база илередиптер арганы ажыткан, Химиктив хораннаашкын кылырга, чүгле оът-сиген, дириг амыданнарга эвес, кижиге амы-тынга кончуг хоралыг дээрзин илереткен.

Убса-Нур ыйгылаажында турар хову, шынаалярның, дагларның, арга-арыгларда доос-караларның санын, адын, овур-хевирин, оларның долгандыр турар кижилерге ажык-дузазының дугайында улуг ажылды кылган. Ынчаңгаш Чечек Түлүш-ооловна Сагды доктор атты камгалап туда, диссертациң чөвүлели оон эртем ажылынга кончуг эки үнелелди берген. Бо көвей ажылды эртемден 25 чыл иштинде чыыр, бижип, шинчилеп келген.

Янзы-бүрү доктар-моондактарны, оон иштинде өлүмчидимни-даа көрүп чораан, Чечек Сагдының доктор атты чедип алганы—оон бижыг тура-соруктуун, кызыманн, ажылынга бердингенин көргүзүп турар. Доктор атты камгалап алган соонда, чүү кылганын оон сонуурган айтырган мен:

— Келгеш, бир-ле дугаарында, зоология кафедразын ийи кафедрага чардым.

Ийи дугаарында, кылган чүвем — Бүгү-делегейниң Убса-Нур төвүнге аспирантыларны белеткеп, өөредип, дузалажып эгелей берген мен. Оон үнген улустар «Биология эртемнериниң кандидаттары» болур.

Үш дугаарында, университетке «Экология» деп мергежилге аспирантураны ажыттым. Ол аспирантылар-биле база ажылдан эгелей берген мен.

Дөрт дугаарында, эртемдеңкижи болганымда, ном бижээн мен. Студентилерге өөредилге ному. Оон ады «Экологическая физиология насекомых» дээр. Ол ном конкурсту эрткен, Москвада «Наука» дээр ном үндүрер черде акша чогундан чыдып турар. Оон база бир ном бижидим. Ол Санкт-Петербургтың «Образование» дээр ном үндүрер черинде база-ла акша чогундан чыдып турар.

Оон аңгыда көдээ ажылагый эртемдени Ольга Александровна Назын-оол-биле кады ном кылдывыс. Оон мурнунда мен школаларга ажылдан чорааш-ла, кызыл-тас дугайында хөй материалдарны чыын чораан мен. Тыва улустуң кызыл-тастың тарын чорааны, ону тарыл турган, ажы-толун ажылга чаңчыктырып чорааны, кызыл-тас дугайында тоолчургу чугаалар, тывызыктарны, оюннарны чыып алган мен. Ольга Назын-оол республикада кайда кызыл-тастың кандыг сортун, кандыг хөрзүнде тарын, чеже центнер дүжүт ап турарын тодараткан. Сөөлгү үеде кады «Кызыл-тас» деп номну бижидивис. Ол номну аргалыг болза, Тывага парлаар деп планнаан турар улус бис.

Бүгү назынымда чүгле насекомнар-биле ажылдан чораан эвес, кижилериң кады, эртем-билии дээн ажылдан келдим. Ынчангаш сөөлгү үеде Санкт-Петербургка 4 чыл иштинде валеологтарның курстарынга киржип келдим. Ынчангаш маңаа келгеш, бистің университеттің проректору Лариса Кара-Саловна Будук-оол-биле кады 1—11 класстарга өөренир валеология курстарын ажыттывыс. Оон программазын база кылдывыс. Аңаа валеолог башкылар херек болгай. Башкыларның ийи чыл иштинде өөренир программазын тургускаш, чоокта чаа педагогиктиг биллглер сайзырадыр институтка дужаадывыс. Институт бисти деткэн, бир дугаар сессиягa башкылар өөренгеш чорутту.

Экология кафедразын эргелекчилеп турар кижи болганымда, профессор Лилия Кыргысовна Аракчаа-биле кады экологтар белеткээр ийи чылдыг курстуң программазын кылгаш, башкылар билии бедидер институтка база дужаадывыс.

— **Кылып турар ажылыңар хөй-дүр. Бир эвес санаан чугаалаар чүве болза, оон-даа хөй болу бээри чугаажок. Боттарыңарның литератураларыңар, оон ынай коллекцияларыңарның ыыгжамыры кандыг байдалда турарыл?**

— Мээң бажыңым иштин көрүп тур силер. Мында эңне үнелиг чүве — номнар. Шынап-ла, библиотекам улуг. Оон аңгыда, кайнаар-даа кылаштаар дээрге бажыңым иштинде шаптыктан турар чүвем — насекомнарның коллекциялары. Шупту насекомнар чыгдынган, бо-дур бо. Оларны чымчадыр, хөрер, ат-сывын бижиир. Бо ажылды микроскоп-биле кылыр. Кылыптайн дээримге, микроскоп чок. Акша чогундан бо насекомнар чыдып турары бо.

Ийи талазында, бо насекомнарның ат-сывын, хевирин тодарадыры — кончуг берге ажыл. Хол-биле бижиир болза дыка хөй үе негеттинер. Компьютерлиг чүве болза деп күзээр мен. Чаңгыс эвес, бүдүн компьютер залы херек. Кафедраның башкыларының деткимчези-биле бо чылын биология, экология деп факультет ажыдын алган бис. Студентилер, өөренип эгелей берген. Ол студентилер үш дугаар курс чеде бээрге компьютер чокта студентилерниң экология деп эртем чедип алыры бергедей бээр. Ол үеге чедир бо күзелим бүде бээр боор деп идегээр мен.

Мени дүвүредип турар база бир айтырыг — кем-хөрек үүлгедиишкиннери. Школаларга өөредилге дугайында хоойлу-дүрүмүвүс бар. А кижизидилге дугайында чаңгыс-даа дүрүмүвүс чок. Черле мен ындыг дүрүмнерни кавып тыппас кижи-дир мен. Ада-иелерге-даа хамаарыштыр, өөреникчилерниң боттарынга-даа хамаарыштыр, удуртукчуларга-даа хамаарыштыр ындыг хоойлу-дүрүм турбас болза, корум-чурумну экижидип ап ыыдавас бис.

Ийи талазында, социал камгалал кижи бүрүүнде чок-тур. Чүгле ниити эвес, башкыларның, өөреникчилерниң, эртемденнерниң социал камгалалы аңгы-аңгы болур ужурлуг. Оларны ажылының спецификазын көрүп турган ону кылыр. Ынчаңгаш мен Дээди Хурал ындыг хоойлуларны чүге хүлээп албас чүвел деп бодап чоруур мен...

Тываның күрүне университединиң экология болгаш зоология кафедразының профессору, биология эртемнериниң доктору, Чечек Түлүш-ооловна Сагдының дугайында эң кысказы-биле чугаалаарга мындыг. Сүт-Хөлдүң эң кыдыкы сумузу — Ишкинден келген бөдүүн уруг, ам эртемден, ынчалза-даа эш-өөрүүрек, хүндүлээчел чаңын салбаан, биче сеткилдиг ие, беш чаштарның эргелиг кырган-азазы, чаңгыс чер-чүрттуум, эжим дугайында каксы-даа бол, чугаалаары меңээ оорунчуг-дур.

Калдар МОНГУШ.

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, радиожурналист.

БУРУНГААР КӨРҮШ-БИЛЕ

Каш-ла саннып хопук эртерге, Дээди Хурал депутаттарының болгаш түс чер чагырга даргаларының соңгулдалары болур. Аңаа уткуштур белеткел ажылдары кидин түлүк эгелей берген. Мурнуку чылдарның кылын чоруткан ажылдарындан түннелди үндүрүп, элээн чүүлдерни чоңга таарымчалыг кылдыр демдеглээр апаар. Ылаңгыя Дээди Хуралдың структуразын оскерткенин кончуг таарымчалыг.

Парламент болгаш чагырга даргазынче бодунуң кандидатуразын киргген ийикпе азы деннштеки бөлүкке чопшээрелин берин-кеннерге дараазында саналымны бериксээн ийин мен. Бирээде, политиктиг билиим четчир бе, хоойлудүрүм-биле кайы хире чеченгеленген мен, амгы рыноктуг экономика талазы-биле арга-дуржулгам байлак бе, ийиде, хүн бүрүде удуртун шыдаар хире күш менде кандыгыл (арага-дары, социал байдал, оор-сук...), үште, кылып каан ажыл-ижим дээш чон меңээ идеген болур бе дээн ышкаш айтырыгларны ең кол чүүл деп бодаар мен.

Соңгукчулар чоннуң социал байдалы дээш билиин, күжүн харам чокка бээр болгаш удуртур баштаар талазы-биле салым-чаланнырларны соңгуурун күзеп турар. Ынчаңгаш Президентивис Ш. Д. Ооржак ажыл-ижинге толептиг аныяктарны дилеп тып, деннштиг турарын бурунгаар көрүш-түр дээрзин билип, деткип турар мен.

Бистер, культура ажылдакчылары, Дээди Хурал депутадынга уран чүүл школазының башкызы В. Ч. Ооржактың кандидатуразын киргдивис. Ажылижи-биле чоннуң идегелин чаалап алган, республикада база бир билдингир кижилериң бирээзи чүве.

Алевтина САТ.
Хандагайты суур.

АМЫР-ДЫЖЫН ХАРАМНАНМАС

Бодунуң чоннуңуң ажыл-херээ, амыдыралчуртталгазы, оон национал культуразының хөгжүлдези дээш амыр-дыжын-даа харамнанмас кижилериң бирээзи —Чөөн-Хемчик кожуунуң хүреш федерациязының 1986 чылдан бээр даргазы, кожуунуң транспорт инспекциязының ажылдакчызы Владимир Комбуй-оолович Монгушту адап болур.

Ол чүгле кожуунга эвес, харын-даа республикага спортту, ылангыя тыва хүрешти, сайзырадырыгга бодунуң улуг үлүг-хуузун киирип чоруур. Оон бир онза чүүлү—чүү-даа чүвеге чогаадыкчызы, кылган ажылын төнчүзүнге чедирери. Тыва хүрешти долгандырыг аргазы-биле хүрежир маргылдааны бир-ле дугаарында Чадааныга ол эрттирген. Рыноктуң кадыг-берге үезинде бир-ле садыг-саарылганы кылгаш, мөгелерге акша шаңналды, материалдыг дузаны-даа тыпсыптар азы бир-ле маргылдааның деткикчизи болуптар кижи. Кожуунуң мөгелериниң чуруу-биле каастаан календарьны безин кылдыртып алган турар. Республикага улуг маргылдааларга мөгелерин эдергил алган, оларның «аарыкчызы», деткикчизи, сүмелекчизи болуп чоруур. Шак ындыг эгелекчи, көзекчи, деткикчи бар болганындан, Чөөн-Хемчикте хүреш сайзырап, бедик деңнелде турар.

Владимир Комбуй-оолович чүгле спорта эвес, өске-даа талазы-биле дески, хөй-ниитичи, бедик билиглиг аныяк специалист. Республиканың парламентизинге шак мындыг кижилер хөй болза, бистің экономикавыстың, культуравыстың сайзыралы шаңкын болур.

Шулуу КУУЛАР.
Тыва Республиканың национал хүреш федерациязының даргазы, күш-ажылдың хоочуну.

АКАДЕМИК

ЧУРУМАЛ

Чеди-Хол кожуунда ыршоорга кирген, шимээн-дааштыг Элегестің эринде Тачды сыннарының эдектеринче сыскылыш үне берген чыдар, «суму чоннуң чурту боордан, сураа үнмээн, адакы дег чүве-даа чок» бичии сууржугаш бар. Дыт доорбаштардан туткан каш он-шаа бажыңнарлыг. Ону кым-даа эскэрбес, кыйыы-биле кылайтыр хан эрте бээр. Ол сууржугаштың адын Чал-Кежиг дээр.

Чээрби-үжен чылларда ол сууржугаштың амгы турар черинде немдикке хөй-ле кидис өглер турар чүве. Аңаа мээң төрелдерим чурттаан чорааннар. Авам-ачам мени ушкарып алгаш, оларга аалдан чеде бергенде, эң-не баштай Чевенек-Кадай кыргаанавам сугга дүжер. Ол тайга үүзү дег, кызыл шыырайлыг, көк баштыг шуваганчы ачамның угбазы чүве. Оон оолдарының арын-шыырайы, аваазы дег кызыл, карактары көк, баштарының дүгү сарыг. Оон соонда ачамның дүмбазы Эңге-Маадыр акый сугга баар бис. Ам безин ол суурда кыс дүмнам чурттаан орар.

Сөөлүнде Чал-Кежигге орус чон көжүп келгеш, сууржуй берген. Олар Элегес унундан буга үндүргеш, тараа тарып. ногаа өстүрүп эгелээннер. Оон-на орустар, тывалар кады ажылдап, кончуг эп-найыралдыг чурттаан чорааннар.

Чал-Кежигни кым-даа адапсуравас турган, а Элегес дугайында кайы шагдан ыршоор эңдерик чораан. «Элегеске аян туткан эткир үннүг тракторну» ырлаваан кижи Тывада чок дизе, черле хөөрем эвес. Мындыг ырны хенче чажымдан дыңнап өстүм:

Элегестің эзир кужу
Эрткен дүне эдип хонду.
Эр-ле чаңгыс күжүр бодум
Эзер-чүген дүжен хондум.

Ыр-шоорга кирген Элегес суур ындыг-ла ыйнаан, а бо Чал-Кежигге кажан-бир шагда академик кижи төрүттүнер деп бодал кымның бажынга кирип чораан боор? Академик болур дооста, эң баштайгы тыва академик, эң баштайгы тыва академик болур дооста, кыс академик. Ол эртемден болза, Зоя Юрьевна Доржу-дур! Эртем чадазының эң дээди адының эдилекчизи!

Зоя Юрьевна бичиизинде өске эш-оорунден ылгалбас чораан. Ол 1970 чылда Кызылдың № 1 школазын дооскан соонда, оон эртемче сундулуу илереп эгелээн. Ол баштай Иркутскиниң күрүне университединиң төөгү факультедин дооскаш, аспирантурага артып калган. Аныяк кыс 25 харлыында-ла төөгү эртемнериниң кандидады апарган. Оон сөөлүнде Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Россияның Эргелел-башкарылга академиязының докторантуразын дооскан.

Ам бөгүн келгеш, З. Ю. Доржунуң эртем талазы-биле эрткен оруун кысказы-биле дөзевилээрге мындыг: төөгү эртемнериниң кандидады, доцент—төөгү эртемнериниң доктору, профессор—Социал эртемнер академиязының Чингине кежигүнү, академик. Бо-дур, Чал-Кежиг ышкаш, ындыг бичии «ыржым булунга» база улуг эртемден төрүттүнер чүве-дир. Ол дээрге, үүгле оон ада-иезинин эвес, үүгле тыва хөрээженнериң эвес, харын бүгү тыва чоннуң чоргааралы-дыр. Оон иштинде, өршээн көрүнер, мээң база.

«Эртемде каалама орук чок» дээрзин ам бичии школачылар безин билир. Академик деп дээди атка чедир Зоя Юрьевна улуг болгаш берге оруктарны эрткен дээрзин маңаа чугаалаар апаар. Ол дээрге, хууда талаң, карак кызыл күш-ажыл, онон уйгу-дыш чок хүннер, дүннер, айлар болгаш чылдар-дыр.

Академик З. Ю. Доржу Тываның күрүне университединиң оралакчы ректору болурундан аңгыда, чамдык ар безин кижилериң күштүг эгиннериниң уун шыдавас аар чүүгүн үүктеп чоруур: оон эгелекчи идепкейи-биле ТКУ-нуң чанында Ада-чурт төөгүзү, экология болган түрк дылдар талазы-биле аспирантура ажыттынган. Күзелдиг кижилер эртем чаларын ам республикадан үнмейн чыда, чедип ап болур аргалыг апарганнар. Кандидат минимумну ам безин 200 хире кижи дужаан алган. Ол ышкаш Зоя Юрьевна тыва эртемни иштикке болгаш даштыкыга хөй удаа төлээлеп келген. Бо бүгү аар үүргеге оон башкы ажылын, ийи уругнуң идегелдиг иезин деп хүндүткелди немеп кадры черле артык эвес.

Үстүнде адаттынган харыысалгалыг албан-дужаалдар, хөй-ниити ажылдары дээрге, ам-даа четче эвес бүрүткел дээрзин номчукчуларга чугаалаксаан ийик мен.

Тываның база бир улуг эртемдени З. Ю. Доржунуң «аъдының» езулуг узак маңы ам-даа үнгелек. Чүге дээрге ол ам-даа аныяк. Ынчалза-даа аныяк академиктиң эртем-даа, ажыл-даа, амыдырал-даа талазы-биле «кады» бышкан. Ону чоп билген. Оон дириг херечизи чүл дээр болза, Зоя Юрьевнаны Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының кандидады кылдыр дешиткени болур. Мында кандыг-даа чигзиниг чок. Тываның күрүне университединиң төөгү факультединиң идепкейжи бөлүү шын шилилгени кылган-дыр.

Мону дыңнап кааш, дешиттирген кандидат З. Ю. Доржунуң бүрүткеттиргени Кызылдың № 12 Найырал соңгулда округунуң бүгү соңгукчулары бо саналды чугаажок деткиир деп долу идегелдиг мен.

Тыва парламентиниң составынга аныяк хөрээжен академик кижи турарга, бистерге өөрүнчүг, чараш чаптавыг болбастың аргазы чок. З. Ю. Доржу чонунуң эргеажыы дээш чугаа болуп турда, туруштуг-даа, дидим-даа кижи. Ол кандыг-даа улуг дужаалдыг даргалар-биле чугаалажып, харын чок дээн бюрократ дүжүметтер-биле тутчуп шыдаар. Бир эвес херек апарза, Зоя Юрьевна Амырга-Моос, аза-четкер, Чылбыга-Кадай-биле-даа кан дылга бержин билир кижилериң бирээзи чүве.

Бодунуң чонунуң чаагай чоруу дээш ажылдан чоруур аныяк эртемденивис Зоя Юрьевна Доржу депутат маадады-биле бичии Тывавысты, ак-көк Тывавысты чүгле Дээди Хуралга эвес, делегейниң кандыг-даа чурттарынга ажыл-ижи, аажы-чаңы, арыышырайы-биле төлээлеп шыдаар кижи деп билгеш, ону депутат кылдыр бадылап алырынче үстүнде адааныы округтуң соңгукчуларын кыйгырып тур мен.

Кызыл-Эшик КУДАЖЫ,
соңгукчу, ТР-ниң улустуң чогаалчызы.

СОҢГУЛДАЛАРГА УТКУШТУР

АЛБАДААР ЧОРУК ТУРБАС

Удавас чер-черге соңгулдалар эгелээр. Ону чедишкиннинг болдурарының арга-дуржулгазы чонда бар дээрзинге бүзүрээр мен. Амгы демократия кымны-даа албадавас кижилерге боттары билир эргени берип турар. Ол бир талазында, эки-дир, өске талазында, чоннуң ол кампанияже шуптузун хаара тулуп киришкиреринге шаптык болуп турар. Ындыг таварылгада соңгукчуларның ортузунга кижилериң эрге-хүлээлгезиниң дугайында тайылбыр ажылы чорудары негеттинип турар. Ол эрге-дужаал дээш чүткүдүп турар кандидаттарның саны хөй болганда, коччуг овааримчалыг шилилге чорудары кижи бүрүзүнүң хүлээлгези болгаш харыысалгазы.

Соңгуур назы четкен чамдык аныяктарывыс чүнүңдаа аай-бажын билбейн барын болур. Оларга чагыг-сүме база херек апаар. Бир-тээ хостуг демократия болганда соңгукчу кижи бодунуң эргезин чеп ажыглаар херек. Аңаа хээлилээр, албадаар чорук турбас ужурлуг. Маңаа кожуун болгаш суму чагырга даргаларының даргаларының албан-дужаалының шилилгезинче онза кичээнгейни угландырза эки.

Харыысалгалыг ажыл-хүлээлгени күүседир деп турар кандидаттарны шилип алырда, барымдаалап коор чүүлдер болза, оларның эртем-билии, чоп-биле харылаазы, шимченгир болгаш турушкаа мөзү-шынары, кандыг-даа айтырыгны дидими-биле тургузуп шыдаары, быжыг сагылга-чурумнуг болгаш кадыкшыл байдалы эки кадрларны шилип алырынче кичээнгей салыры күзенчиг.

Очур-оол ООРЖАК.

ЭҢ-НЕ ТӨЛЕПТИИ

Чаа-Хөл кожуун чагырга-зынче беш кордакчы бар. Оларның аразындан амгы үеде ажылдан турар кожуун чагыргазының даргазы Андрей Шогжалович Тюлюш бистің кожуунда август айдан эгелеп ажылдаан. Ол эвээш эвес үе дургузунда ажылдаан-даа болза, кожуунга дыка хөй үүлдерни кылып, ажыл-агыйны чүгээртедип, чаңгыс сөс-биле чугаалааргa, хөй талалыг базымнарны дидими-биле эгелээп.

А. Ш. Тюлюш 1952 чылдың ноябрь 12-де Улуг-Хем кожуунуң Чаа-Хөл суурга ажылчын ог-бүлеге төрүттүнген. Ортумак школаны 1969 чылда дооскаш, Совет Армияга шериг хөрээн эрттирген. Ол ийи дээди эртемниг. Хөй чылдарда удуртур ажылдарга ажылдап чораан. Өг-бүлелиг, ийи уругнуң адазы.

Соңгулдаларга шын шилилгени кылып алыр болзувусса, кожуунувуска чаартылгалар болгаш эки үүлдер хөй болур дээрзинге идегеливис улуг. Силерни бет кандидаттың араызындан эң толептии деп үнелеп турар бис. Кожуунуң чонун Андрей Шогжалович Тюлюш дээш соңгуурунче кыйгырдым.

Зоя МААДЫ.
Чаа-Хөл.

ШИЛИИРИ—СИЛЕРНИҢ ЭРГЕҢЕР

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДӘӘДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДЕПУТАДЫНГА КАНДИДАТТАР

Мария Дмитриевна КРЮЧКОВА

1954 чылда Кызыл хоорайга төрүттүнген. 1973 чылда Кызылдың политехниктиг техникумун, а 1985 чылда Кызылдың политехниктиг институдун дооскан, экономист эртеминг. Тываның аңгы-аңгы хандырылга адырларынга ажылдаан, 1987 чылдан эгелеп «Туварыба» базазынга ажылдап эгелээш, ам бо хүннерде «Туварыба» акционер нинтилелдиг чигине директору боор ажылдап чоруур. Ооң башкарып турар будүрүлгеан мурнакчы технологиялыг соодукчу херекселдиг (500 тонна чедиг эт болгаш балык аймаан чаңгыс угда соодуп, шыгжап болур), чонну аъш-чем аймаабиле хандырар будүрүлгеге хамааржыр хостуг рынок экономиказының хоойлуларын эки билир. Тываның экономиказының сайзыралын бедидер, ооң чурттакчыларын аъш-чем аймаа-биле хандырар дээш кызып ажылдап чоруур.

Ол сайгарлыкчыларының профэвилелиниң кежигүнү. Тываның сайгарлыкчыларының профэвилели бодунуң талалакчы шимчээшкиннери, партиялары-биле демнежип, «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогун турган.

Хүндүткел-биле, «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогу.

ТЕС-ХЕМНИҢ № 27 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Любовь Борбай-ооловна ТӨМҮР-ООЛ

БОТТУУ-БИЛЕ САГЫТТЫНЫҢ КҮҮСЕТТИНЕР ХООЙЛУЛАР, БЫЖЫГ ТУРУШТУГ ЭКОНОМИКА, СОЦИАЛ САЙЗЫРАЛ, БОДАМЧАЛЫГ БОЛГАШ САРЫЫЛДЫГ ПОЛИТИКА ДӘЭШ

Дээди хуралдың депутадынга мени соңгуп, улуг бүзүрелди, идегелди көргүзер болза, соңгуттурган депутаттар-биле демнежип алгаш, дараазында ажылды чорудар мен:

Кожуунуң болгаш республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин эрге-хоойлу талазы-биле баазавын тургузуп, оларны калбаа-биле чарлап, экижидеринге үлүг-хуумну киирери.

Конституция саугаар хамаатыларның эргелерин, айыл чок чоруун хандырары.

Республиканың бюджедин камгалаарынга, ында көрдүгеен акша-хөреңгини чөп чарыгдаарынга, республика бюджединден кожуунларның эрге-ажынга дүүштүр акша-хөреңгилерни тускайлап бээринге кыжилге.

Бүгү талалыг социал-камгалал. Пенсионерлерге, инвалидтерге, өскүстерге, бот нелерге, хөй уруглуг өг-бүлелерге пенсияларны, пособиелерни үезинде төлеп бээри. Дайынның, күш-ажылдың хоочуннарынга, кошкак хандырылгалыг өг-бүлелерге, инвалидтерге, өскүс уруглаага адрестиг дузаны көргүзери.

Чурттакчы чоннуң кадыкшылын камгалаарын—ең чугула социал айтырыг кылдыр көөрү, улус өөредилге талазы-биле материал-техниктиг баазаны экижидери, национал кадрларны белеткээринин программазын боттандырары, хоойлужудулга болгаш санхөө хандырылгазы, тыва национал культураның адаөгбелериниң чаагай чанчылдарын кадагалаары.

Соңгукчуларның чагыглары, дилеглери болгаш хомудалдары, оларны шиитпирлээр база кижилерниң эргежыктарын камгалаарының айтырыглары — депутаттың кол сорулгазы.

Владимир Соянович ОРУС-ООЛ

Владимир Соянович Орус-оол 1959 чылда Самагалдай суурга төрүттүнген. 1976 чылда Тоора-Хем ортумак школазын алдын медаль-биле дооскаш, ол-ла чылын Томскиниң эмчи институдунче киргеш, ук институтту 1983 чылда доозун, терапевт эмчи эртемин чедип алган. 1985 чылдан эгелеп Кызыл хоорайга аныктарның «Самбажык» спортчу клувун тургузуп, хой-хөй аныяк-өскенни каратэ, ушу өөрениринче хаара туткан. Бот-акшаландырышкын, хостуг рынок экономиказы, саң-хөө инвестициялары—бо бүгүдени дыцнап билип эвес, а херек кырында боду тудуп, будүрүп чораан. Тываның экономиказының сайзыралы, тыва чоннуң амыдырал-чуртталгазының деңнелин бедидери, байыырак чурттаары дээш кандыг аргалар ажыглаарын эки билир болгаш ол аргаларны боттандырып шыдаар.

«Хостуг Тыва» шимчээшкиниң республика чөвүлелиниң даргазы, «Хостуг Тыва» шимчээшкини бодунуң талалакчы шимчээшкиннери, партиялары-биле демнежип, «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогун турган.

Хүндүткел-биле, «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогу.

КЫЗЫЛДЫҢ № 8 ЧЕХОВ СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Зинаида Васильевна ДЕХТЯР

РЛДП-ден депшиттирген. Кызыл чурттуг. 1955 чылдың июнь 3-те төрүттүнген. Хоорайның 7 дугаар ортумак школазын дооскан. 1977 чылда Кызылдың күрүненик педагогика институдун дооскаш, № 4 школага орус дыл болгаш литература башкызы боор ажылдаан.

1988 чылдан бөгүнге чедиг 15 дугаар школада ажылдап турар. Дээди категориялыг башкызы. Өг-бүле чок. Оглу шериг училищезинин курсантызы.

Намдары ындыг улуг эвес-даа болза, ооң дөзүнде хүн бүрүнүң күженишкиниг күш-ажылы турып турар. Бедик угаан-сарыылдыг, амыдыралга ынак, хөглүг ажыкчаныг. Өөредилге ажылдакчыларының комитединде активчи, хөй-нинти ажылдакчызы. Ооң кандидатуразы дээш улуг-ла агитация херек чок, бодунуң соңгулда участогуда ону дыка эки билирлер.

Аяс Дайынович СОЯН

Аяс Дайынович Соян 1971 чылда Эрзин кожуунуң Нарын суурга төрүттүнген. 1988 чылда ол төрээн суурунга ортумак школаны дооскаш, Кызылда күрүненик педагогика институдун 1995 чылда чедиишкиниг дооскаш, Россия Федерациязының Үндүрүг полициязының Тыва Республикада Федералдыг эргелелинде бирги чергениң специализи, үндүрүг полициязының улуг лейтенантызы Аяс Дайынович Соян — Тываның тоогуунде бир дугаар делегей чемпиону деп атка четкеп.

Аяс Дайынович «Хостуг Тыва» нинтилел-политиктиг шимчээшкиниң республика чөвүлелиниң кежигүнү. «Хостуг Тыва» шимчээшкини бодунуң талалакчы шимчээшкиннери, партиялары-биле демнежип, «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогун турган. «Хостуг Тыва» нинтилел-политиктиг шимчээшкинден аңгыда (В. С. Орус-оол), ук соңгулда блогунда Будүрүлге-транспорт эвилели (О. В. Петров), «Спортчу Тыва» партиязы (И. И. Хураган), «Эртем» нинтилели (Д. Х. Дансюрюн), Россияның Чер эдилекчилериниң эвилелиниң Тывада салбыры (В. С. Очур-оол), Чер эдилекчилериниң профэвилели (П. С. Кара-Сал) дээш, оон-даа өске организациялар кирип турар.

Аяс Дайынович Соянны «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогундан Тыва Республиканың Дээди Хуралынга депутаттың кандидады кылдыр Эрзинниң № 32 соңгулда округундан депшиткен. Ону Тывада билбес кижилер ховар болгаш деткиир улус хөй. Оларның аразында «Тыва Судоход Компаниязы» акционер нинтилелиниң чиңгине директору, амгы үеде Кызыл хоорай чагыргазының даргазынга кандидат О. В. Петров база бар.

Эрзин кожуунуң хүндүлүг соңгукчулары! Аяс Дайынович Соян дээш бир үн-биле бадылаарыңарны кыйгырып тур бис.

Хүндүткел-биле, «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогу.

КЫЗЫЛДЫҢ № 3 МОЛОДЕЖНЫЙ СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Меңги Нагаан-оол оглу ООРЖАК

1975 чылда Бай-Тайга кожуунуң Бай-Талга малчын өг-бүлеге төрүттүнген. Тээлиниң № 1 школазын чедиишкиниг дооскаының соонда, Тываның күрүне университединиң филология факультединче өөренип кирген. Амгы үеде 4-кү курста. 1997-98 өөредилге чылында эки өөредилгези, эртем ажылынче түүкүлдүү дээш профессор Ш. Ч. Сат аттыг шаңналга төлептиг боор, ооң баштайгы эдилекчизи болган. «Деткимче», «Тыва Республика» солунларга ажылдап, хостуг үезинде янзы-бүрү каттыжышкыннарда барын турар.

Аныяк-өскеннің сонуургалын чоок билир, ону боттандырар дээш ажылдаарынга белен. Хүндүлүг соңгукчулар, ажы-төлүңнериң келир үезин шиитпирлежир, оларның эрге-ажының камгалаар, аныяк салгалдың төлээзи дээш үүнериң бээриңерге бүзүредивис.

Деткимче бөлүү.

Владимир Бокпаштаанович ООРЖАК

В. Б. Ооржак 1960 чылда Барыын-Хемчик кожуунуң Доң-Терезин суурунга төрүттүнген. 1981 чылда шериг албанын эрттирген соонда, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалынга өөренип эгелээш, 1986 чылда ук институтту чедиишкиниг дооскан. Барыын-Хемчик кожуунуң улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларынга ажылдаан. 1992 чылдан эгелеп «Кужурлуг-Хову» арат ажыл-агыйының удуртукчузу. Бот-акшаландырыышкын, хостуг рынок экономиказының хоойлуларын эки билир, арга-дуржулгазы улуг.

Тываның экономиказының сайзыралы, чоннуң амыдырал-чуртталгазының деңнелин бедидери дээш ажылдап чоруур. ТР-ниң Улуг Хурал, «Хостуг Тыва» шимчээшкониниң кежигүнү. «Хостуг Тыва» шимчээшкини бодунуң талалакчы шимчээшкиннери, партиялары-биле демнежип, «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогун турган. «Солидарность-Демнежилге» блогунче», «Хостуг Тывадан» аңгыда, Будүрүлге-транспорт эвилели (О. В. Петров), «Спортчу Тыва» партиязы (И. И. Хураган), Чер эдилекчилериниң профэвилели (П. С. Кара-Сал), «Идегел» ачы-дуза фондузу (Б. Б. Монгуш) дээш оон-даа өске, нинтизи-биле 18 организациялар кирип турар.

Ону «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогунда Будүрүлге-транспорт эвилели (О. В. Петров), «Спортчу Тыва» партиязы (И. И. Хураган), «Эртем» нинтилели (Д. Х. Дансюрюн), Россияның Чер эдилекчилериниң эвилелиниң Тывада салбыры (В. С. Очур-оол), Чер эдилекчилериниң профэвилели (П. С. Кара-Сал) дээш, оон-даа өске организациялар кирип турар.

Аяс Дайынович Соянны «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогундан Тыва Республиканың Дээди Хуралынга депутаттың кандидады кылдыр Эрзинниң № 32 соңгулда округундан депшиткен. Ону Тывада билбес кижилер ховар болгаш деткиир улус хөй. Оларның аразында «Тыва Судоход Компаниязы» акционер нинтилелиниң чиңгине директору, амгы үеде Кызыл хоорай чагыргазының даргазынга кандидат О. В. Петров база бар.

Эрзин кожуунуң хүндүлүг соңгукчулары! Аяс Дайынович Соян дээш бир үн-биле бадылаарыңарны кыйгырып тур бис.

Хүндүткел-биле, «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогу.

Владимир Шагдырович КАРА-САЛ

1952 чылда Барыын-Хемчик кожуунуң Эрги-Барлык суурунга төрүттүнген. 1979 чылда Кызылдың көдээ ажылагый техникумун, а 1984 чылда Кызылдың эмчи училищезин дооскан. Бо хүннерде Кызылдың Дүрген эмчи дуазазы чедирер станциязының эмчизи. 1989 чылда Тывага бир дугаар Сарыг шажын нинтилелин бүрүткээн болгаш ол нинтилелди удуртукан. Ооң удуртулгазы-биле Кызылда «Тыртан Чойхорлинг» хүрээзиниң баштайгы дуганы туттунган, Улан-Удэде Иволга хүрээзинге, Улаан-Баатарда Гандан хүрээзинге баштайгы тыва хуурактарны өөреткен. Тываның Камбы лама эргелелин тургузарынга идепкейжи киришкен. Тывага сарыг шажын катан төрүттүнүп, сайзырай бээринге Владимир Шагдыровичиниң кирген үлүг аажок улуг.

«Хостуг Тыва» шимчээшкиниң республика Чөвүлелиниң кежигүнү. «Хостуг Тыва» шимчээшкини бодунуң талалакчы шимчээшкиннери, партиялары-биле демнежип, «Солидарность -Демнежилге» соңгулда блогун турган. «Солидарность- Демнежилге» блогунче, «Хостуг Тывадан» аңгыда (В. С. Орус-оол), Будүрүлге-транспорт эвилели (О. В. Петров), «Идегел» ачы-дуза фондузу (Б. Б. Монгуш) дээш оон-даа өске, нинтизи-биле 18 организация кирип турар.

Ону «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогу Тыва Республиканың Дээди Хуралынга депутадынга кандидат кылдыр Кызылдың № 10 Калинин округундан депшиткен. Владимир Шагдыровичиниң Тываның хой-хой кижилери эки билир, деткип турар.

Кызылдың № 10 Калинин округунуң соңгукчулары Владимир Шагдырович Кара-оол дээш бадылаашкынны бээринче кыйгырып тур бис.

Хүндүткел-биле, «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогу.

СҮТ-ХӨЛДҮҢ № 24 ЧАҢГЫС МАНДАТТЫГ СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Павел Тсоруктаевич САРЫГЛАР

П. Т. Сарыглар 1953 чылдың сентябрь 7-де Сүт-Хөл кожуунуң Бора-Тайга девискээриниң Холчүктүгге малчын арат өг-бүлеге төрүттүүгеен. Ийи дээди эртемниг — башкы. политолог. 1975 чылда Кызылдың педагогика институдунуң филология факультедин чедиишкиниг дооскаш, күш-ажылчы базымын бодунуң төрээн школазы—Бора-Тайга ортумак школазынга орус дыл болгаш литература башкызы боор ажылдап эгелээн. А 1980 чылдан эгелеп Ак-Даш 8 чыл школаазының директорунга деп шиттирген. 1984—1988 чылдарда СЭКП Сүт-Хөл райкомунуң «Билиг» нинтилелиниң харыысалгалыг секретары. организастыг кылдистиң инструктору, пропаганда болгаш агитация кылдизинин инструктору, эргелекчиниң оралакчызы, нинти кылдистиң эргелекчиэн боор ажылдаан. 1988—1991 чылдарда Сүт-Хөл кожуунуң күүсекчи комитединиң секретарынга ажылдап чораан. 1989 чылда Новосибирск хоорайның социал-политиктиг институдун политолог болуп дооскаш, ийи дугаар дээди эртемни чедип алган.

1991 чылдан эгелээш, бо хүннерге чедир кожуунуң чоннуң ажылга тургузар товунуң директору. 1998 чылдан эгелеп чаа тургустунган Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде эргелелиниң даргазының бирги оралакчызы. СЭКП райкомунуң кежигүнүнде, район болгаш суму Советтериниң депутадынга хөй үдаа соңгуттуруп, чоннуң бүзүрелин чаалап ап чораан. 1976 чылда Бүгү-тываның башкыларының III съездизиниң делегады боор чораан. Сөөлү ажылдап турар албан-дужаалының аайы-биле Москва хоорайның Күш-ажыл эртемшинчилел институдунуң дээди курстарын дооскан. Өг-бүлелиг, үш ажы-төлдүг.

ПАРЛАМЕНТИЖЕ ЧҮҮ ДӘӘШ КИРЕР МЕН?

Ажыы-биле чугаалааргa, эрге-чагыргаже шургуур күзел мөң сагыш-сеткилимдеаа чок, чүге дээрге, эрги Дээди Хуралдың ажыл-чорудулгазындан кижиниң катыгызы келир, хөөн калыр турган. Кажан Жириновскийге бистиң республиканың бюджединге хамаарыштыр үшүдүрүм чулчуруп, Тывада орустарны кызып-кыйып турар деп шууган турда, аңаа харыы берипки дег кижи тывылбаан. Ынчан-на харыы депутатка депшиттиреринин дугайында бодал бажымга кирген. Нациялар аразында хамаарылга дээн чижектиг айыылдыг үүлдү оюнчук бодап, аксынга кирген-не сөзүн эдип чоруур кижиге удур харыы сөстү кым бээр ужурлуг турганыл? Ооң коллегалары—тус черниң депутаттары болбайн аан.

Чаңгыс-даа депутат ону депшиттирип, шалың акшазын тургузуп, бажың-балгаттыг берип, бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузуп берген чонунуң езулуг эргежыктары дээш туржурум бодаваан. Оларның чопаада узун дылдары бо удаада чоп бук дивээни ол? Чугаалаары безин чаржынчыг-дыр.

Соңгулдаларга киргенимнің кара чаңгыс чылдагааны бо эвес болбайн аан, ынчалзажок ук чылдагааанда эрги хоойлужудулга органының бүгү-ле чемдик-тудуу талалары көскүзү-биле илерээл. Бөгүн республиканың политиктиг амыдыралында чаа кижилер болгаш күштер кеттүүлеп келген, олар-ла хырын, чаа Дээди Хуралдың хоозун чулчуруушкуннарның болгаш политиктиг аас-дыгдың оруундан үндүрүп, кижилерниң төлептиг чурттаарынга дузаалаар хоойлуларны мөөңнээр орган болуп болур. Соңгукчу чоп чаа Дээди Хуралче аксы байбаңнарны, бүтпейн барган даргабошкаларны эвес, а езулуг ажыл-херекчи, бо чылдарның дургузунда боттуг сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың делегейинге долганын келгеш, бодунуң кежинге бүдер-бүтпес хоойуларның аагын көрүп, хоойлу сагыыр чорукка аажыладып, моон соңгаар мынчаар чурттаары хоржок деп медереп биле берген кижилерни соңгул алыр дээрзинге бүзүрелдиг мен. Ындыглар-биле республиканың эрге-ажыы дээш ажылдап болур, оларны кандыг-бир жириновскийлер-биле коргудуп шыдавас.

Эрге-чагыргаже кирер деп шиитпирлеп алганымны чылдагааны мындыг.

Роман МОҢГУШ,
Барыын-Хемчиктиң чаңгыс мандаттыг № 15 соңгулда округундан Дээди Хуралдың депутадынга кандидат.

РЛДП—УГААН - САРЫЫЛДЫГ БАШКАРЫП КӨРӨӨЛИҢЕР

РЛДП дээрге, мөң тайылбырлап кааным ышкаш эвес, аңгы талалыг үүл-дүр. Ол кыйгырыг дээрге, ажыы-биле чугаалаарга, «бистиң соолувусте чүү-даа болур болза, хамаан эвес» дээн сорулгалыг кижилерге дорт харыыдыр.

Бистер ынчаар бодавайн-даа турар бис. РЛДП-ниң Тыва республика организациязының депшидин үндүргени 12 кандидаттар —шупту бышкаа угаан-сарыылдыг аныяк кижилер-дир. Оларның мурнунда амыдыралдың ам-даа чартык кезин туруп турар, ынчангаш бистерге, нинтилел ортузунга кандыг байдалдарга чурттан амыдыраары хамаанчок эвес болгай. Ооң кадында ажы-төлдүг, а чамдыктарывыс кырган-авалар, кырган-ачалар-дыр. Ынчангаш амгы үеде оларның келир үезин дээш ажылдап турарывыс бо.

Боттарывыс аңгы-аңгы черлерде ажылдап турар бис. Владимир Виденкин—3 дугаар школаның директору, Иван Мазурик—санэпид хайгаарал төвүнүң кожуунда кол эмчи, Иранда Бориско —республиканың кеш аарыглар диспансериниң фельдшери, Сергей Моисеев—РЛДП-ниң Кызыл хоорай организациязының координатору, РФ-тиң Күрүне Думазының депутадының дузалакчызы, база бир дузалакчы Виктор Вусатый А. Лебедьтің партиязының Тыва республика организациязын удуртун турар, Марина Васильева — «Галант» фирманың директорунуң оралакчызы, Надежда Долганова—психиатр эмчи, Вячеслав Хопров — школадан дашкаар өөредилге төвүнүң методизи, Зинаида Дехтярь—15 дугаар школаның башкызы, Зоя Тополь — хомүр-даш разрезинин профком даргазы, Владимир Пыщев—Кызыл ЧЭТ-тиң слесары, мен—Александр Кашин—РФ-тиң Күрдумазының депутадының дузалакчызы.

Мергежил, эр-хөрөөжөн талазы-биле хар-назынывыс, национаддарывыс, шажынчүдүлгевис шупту аңгы-аңгыдаа.

Бисти чаңгыс каттыштырып турар үүл—политиктиг угланыышкынывыс.

Бистер шупту мынчаар чурттаары ам болзун деп санап турар бис. Оорлар кара-бажыңга олурар ужурлуг дээрзинге бүзүрел турар бис.

Бирги эзелчегде эрге-хоойлу, акша-шалың, сагыш човаашкын болгаш чурттаачы чонну социал хоозуралдан, силгиишкиннерден камгалаарын хандырары, а ооң соонда даштыкыже аян-чоруктаары, чараш байыр-дой эрттирери турган-ла харын.

Ең кол үүве—бистер кадыг бис. Бистер—тоо-быдаргай эвес бис. Ынаштың чаңгыс будуун сый шаан болур, а ону бүрүнү-биле чаңгыс угда үрээри болдунмас.

Чүгле мыя бо каш үүлдерни безин ап көөр болаа, ону билип, Кызылдың болгаш Тываның чону бистиң партиядан кандидаттарны соңгууру дээш үнүп бээринче кыйгырып тур мен. Сактыг алыңар—хамаарышпас кандидаттар боттарының аазаашкыннарындан база соңгукчу Силерден хамаарылга чок.

Хүндүткел-биле **Александр КАШИН, ТР-ниң Дээди Хуралынга соңгулдалар талазы-биле РЛДП-ниң Тыва республика организациязының соңгулда каттыжышкынының хартаачызы.**

КЫЗЫЛДЫҢ № 6 ТӨП СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Владимир Аракчааевич ХЕРТЕК

Бин-Хемниң Тарлагга төрүттүнгеш, бичии чажындан эгелеп Кызылга чурттаан болгаш бодун хоорай чурттуг деп санап чоруур. Школа дооскан соонда, шериг хүлээлгезин эрттиргеш, чолаачылаан. Красноярск хоорайга университет дооскаш, юрист мергежилди чедип алган. Өг-бүлелиг, кыстыг, ооллуг.

СОРУЛГАМ БОЛЗА:

Иштики херектер органнарынга он дөрт чыл ажылдаан, өскүс амыдыралдың, берге ажыл-иштиң нарын шылгалдазын эрткен дуржулгамга даянгаш, Дээди Хуралга дараазында айтырыгларны шиитпирлээр сорулгалыг мен:

Үндезин Хоойлувуста быжыглаан ТР-ниң чонунуң референдумун езугаар боттарын башкарыр болгаш РФ-тиң составындан үнүп болур эргезин деткип быжыглаар. Черни хуу өнчүге бээрин чөпшээреевес дээн үүүлге эдилге кылып, бажың, орансава тудуун, огород, дачаларның черин хуу өнчү боор болурун чөпшээрээрин үе дөмей-ле негеп кээр деп бодалдыг мен.

Кем-херек үүледиишкиннериниң көвүдээниниң кол дөзү — шииткелди саададырында.

Тыва черниң байлаа —арга-арыг, одар-белчиирлер, кызыгаар айтырыы, кызылчыларның кадыкшылы, айыыл чок чоруун магадылаар хоойлуларны ажылдап кылыры.

БҮЗҮРЕП БОЛУР БЕ, БОДАНЫҢАР

Солун арызынга үндүрерин чөпшээрээн каш одуругуд хемчээлин ажыглап, бодумнуң дугайында-даа эвес, а бодумнуң соңгулда мурнунуң демиселинде киржин турар эш-өөрүмге турасаатты. Ол дээрге кончуг чаныш-сыныш чок улус. РЛДП-ниң мурнунда амыдыралдың ам-даа чартык кезин туруп турар, ынчангаш бистерге, нинтилел ортузунга кандыг байдалдарга чурттан амыдыраары хамаанчок эвес болгай. Ооң кадында ажы-төлдүг, а чамдыктарывыс кырган-авалар, кырган-ачалар-дыр. Ынчангаш амгы үеде оларның келир үезин дээш ажылдап турарывыс бо.

Боттарывыс аңгы-аңгы черлерде ажылдап турар бис. Владимир Виденкин—3 дугаар школаның директору, Иван Мазурик—санэпид хайгаарал төвүнүң кожуунда кол эмчи, Иранда Бориско —республиканың кеш аарыглар диспансериниң фельдшери, Сергей Моисеев—РЛДП-ниң Кызыл хоорай организациязының координатору, РФ-тиң Күрүне Думазының депутадының дузалакчызы, база бир дузалакчы Виктор Вусатый А. Лебедьтің партиязының Тыва республика организациязын удуртун турар, Марина Васильева — «Галант» фирманың директорунуң оралакчызы, Надежда Долганова—психиатр эмчи, Вячеслав Хопров — школадан дашкаар өөредилге төвүнүң методизи, Зинаида Дехтярь—15 дугаар школаның башкызы, Зоя Тополь — хомүр-даш разрезинин профком даргазы, Владимир Пыщев—Кызыл ЧЭТ-тиң слесары, мен—Александр Кашин—РФ-тиң Күрдумазының депутадының дузалакчызы.

Мергежил, эр-хөрөөжөн талазы-биле хар-назынывыс, национаддарывыс, шажынчүдүлгевис шупту аңгы-аңгыдаа.

Бисти чаңгыс каттыштырып турар үүл—политиктиг угланыышкынывыс.

Бистер шупту мынчаар чурттаары ам болзун деп санап турар бис. Оорлар кара-бажыңга олурар ужурлуг дээрзинге бүзүрел турар бис.

Бирги эзелчегде эрге-хоойлу, акша-шалың, сагыш човаашкын болгаш чурттаачы чонну социал хоозуралдан, силгиишкиннерден камгалаарын хандырары, а ооң соонда даштыкыже аян-чоруктаары, чараш байыр-дой эрттирери турган-ла харын.

Ең кол үүве—бистер кадыг бис. Бистер—тоо-быдаргай эвес бис. Ынаштың чаңгыс будуун сый шаан болур, а ону бүрүнү-биле чаңгыс угда үрээри болдунмас.

Чүгле мыя бо каш үүлдерни безин ап көөр болаа, ону билип, Кызылдың болгаш Тываның чону бистиң партиядан кандидаттарны соңгууру дээш үнүп бээринче кыйгырып тур мен. Сактыг алыңар—хамаарышпас кандидаттар боттарының аазаашкыннарындан база соңгукчу Силерден хамаарылга чок.

Хүндүткел-биле **Александр КАШИН, ТР-ниң Дээди Хуралынга соңгулдалар талазы-биле РЛДП-ниң Тыва республика организациязының соңгулда каттыжышкынының хартаачызы.**

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ СТРОИТЕЛЬ № 5 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Людмила Германовна ЧИГУНЕКОВА

Л. Г. Чигунекова — орус сооктүг, 59 харлыг. Кызыл хоорайга төрүттүнген, Кызылдың № 3 школазын, Иркутскиниң садыг техникумун. Кызылдың педагогика институдунуң физика-математика факультедин дооскан. Күрүненик материал-техниктиг хандырылга органынга удуртур ажылдарга хөй чылдарда ажылдап чораан. 1980 чылдан бээр «Кызыл» аалчылар бажыңының директору.

Дээди Хуралдың депутадынга кандидат кылдыр Кижи эргезин камгалаар талазы-биле республиканың хөй-нинти организациязы «Чеди-Хаан» депшиткен.

Депутат кижи чоннуң төлээзи болганда, бо берге үеде шиитпирлээр ужурлуг хөй ажылдыг. Хамыктың мурнунда сайгарлыкчылардан, арат болгаш фермер ажыл-агыйлыглардан күрүпениң тыртар үндүрүү, мен бодаарымга, эмин эрттир хөй. Ынчангаш бо талазы-биле Дээди Хурал тускай хоойлуну хүлээп алгаш, ол үндүрүгнү чигедирин шиитпирлээр айтырыгны тургузар мен. Оон аңгыда, хүлээп алган чамдык хоойлуларывыс шуут боттанмайн турар. Бир-тээ, хоойлу-дүрүмнүг күрүпени тургузуп турар болганывыста, ол хоойлулар ыяап-ла күүсеттинген турагулуг, оларның продукциязыбиле республиканың аъш-чем болгаш хереглел рынокун долузу-биле хандырары, налоктар талазы-биле чигелдеп бээри;

—алдыда, хоорайның болгаш округтуң девискээринде муниципалдыг болгаш хуу будүрүлгелерни сайзырадырының перспективаларын тургузары, ынчангаш чонну ажылбиле хандырары, чедир туттупмаан тудуг объектилерин чедир туткаш, ажыглалга киреринин аргаларын шиитпирлежирин чедип алыр.

Мөң кол кичээнгейимге — ажылдаар чер, чурттаар бажың-балгат, ие-чаштың камгалалы, кижилерниң хостуг эрге-ажыы, үе-шаанда төлеп бээр ужурлуг шалың-толевирлер, пенсиялар, пособиелер дээн айтырыглар, оларны шиитпирлээрин силерниң санал-оналдарынар, сүмелериңер болгаш чагыгларыңар езугаар Дээди Хурал, Чазак, хоорай чагыргазының болгаш Хоорай Хуралын дамчыштыр ажылдап турган чедип аарын кызыдар мен. Бир эвес мени Дээди Хуралдың депутады кылдыр соңгуп аар болзуңарза, бүгү күжүмнү берип турган ажылдаар мен, мени деткиш, бадылаашкынынарны бээриңерге ынаныш артым.

Павел Суратович КАРА-САЛ

Павел Суратович Кара-Сал 1954 чылда Бора-Тайга суурга төрүттүнген. 1972 чылда Бора-Тайга ортумак школазын дооскаш, Красноярскиниң кодээ ажыл-агый техникумунуң агроном-организатор салбырын, 1979 чылда база-да Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунга кодээ ажыл-агый будүрүлгелериниң организатору эртемин чедип алган. Амгы үеде Тываның Күрүненик чер комитединиң даргазының бирги оралакчызында ажылдап турар. Павел Суратович «Хостуг Тыва» шимчээшкиниң республика чөвүлелиниң кежигүнү. «Хостуг Тыва» бодунуң талалакчы шимчээшкиннери, партиялары-биле демнежип, «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогун турган. «Солидарность-Демнежилге» блогунче, «Хостуг Тыва» нинтилел-политиктиг шимчээшкинден аңгыда (В. С. Орус-оол). Будүрүлге-транспорт эвилели (О. В. Петров), «Спортчу Тыва» партиязы (И. И. Хураган), «Идегел» ачы-дуза Фондузу (Б. Б. Монгуш) дээш оон-даа өске, нинтизи-биле 18 организациялар кирип турар.

П. С Кара-Салды «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогу Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга кандидат кылдыр Сүт-Хөл кожуунуң № 24 соңгулда округундан депшиткен. Ону Тываның хой-хөй кижилери эки билир, деткип турар. Оларның аразында «Тываның Судоход компаниязы» акционер нинтилелиниң чиңгине директору, амгы үеде Кызыл хоорай чагыргазының даргазының албан-дужаалынга кандидат О. В. Петров база бар.

Сүт-Хөл кожуунуң хүндүлүг соңгукчулары! Павел Суратович Кара-Сал дээш бир үн-биле бадылаарыңарны кыйгырып тур бис.

Хүндүткел-биле, «Солидарность-Демнежилге» соңгулда блогу.

КЫЗЫЛДЫҢ ПЕРВОМАЙСКИЙ № 4 СОҢГУЛДА ОКРУГУНДАН

Алексей Салчакович ЭРЕС-ООЛ

Кызыл хоорайга 1955 чылдың үш айда ажылчын болгаш албан-хаакчы өг-бүлеге төрүттүнген, хоорайның үндезин чурттакчызы.

Бодумнуң программэмга мен республиканың болгаш Кызыл хоорайның чонунуң мурнунда турар соңгаарладын болбас дараазында айтырыгларны шиитпирлежиринге киржир мен:

— бирээде, округтуң соңгукчулары-биле харылзааны доктаамал тудары, оларның санал-оналдары, хомудалдары, шүгүмчүлел-сагындырыглары болгаш чагыглары мөң депутат ажылымның ең кол озоо болур;

— ийиде, эрге-хоойлу болгаш социал-экономиктиг айтырыгларның хоойлужудулга баазазын улам сайзырадырынга киржири;

— үште, республиканың болгаш хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезинин перспективтиг планнарын баш удур санап ажылдаарынга киржири, ону чонга тайылбырлаары;

— дөртте, аныяктар—бистиң келир үевис! Бо айтырыгны күрүпе чергелиг тургузар, тускай программаны чогаадыр, оларны биче-чаштан эгелээш кижизидери, янзы-бүрү мергежилге өөредири база ажылбиле хандырары, студентилерге янзы-бүрү чигелделер айтырыгларын шиитпирлежири;

— беште, кодээ ажыл-агый политиказын деткири: бо алырга хамаарышкан будүрүлгелер, ажыл-агыйлар, араттар күрүпеден дузаны алыр ужуруг, оларның продукциязыбиле республиканың аъш-чем болгаш хереглел рынокун долузу-биле хандырары, налоктар талазы-биле чигелденип бээри;

— алдыда, хоорайның болгаш округтуң девискээринде муниципалдыг болгаш хуу будүрүлгелерни сайзырадырының перспективаларын тургузары, ынчангаш чонну ажылбиле хандырары, чедир туттупмаан тудуг объектилерин чедир туткаш, ажыглалга киреринин аргаларын шиитпирлежирин чедип алыр.

Мөң кол кичээнгейимге — ажылдаар чер, чурттаар бажың-балгат, ие-чаштың камгалалы, кижилерниң хостуг эрге-ажыы, үе-шаанда төлеп бээр ужурлуг шалың-толевирлер, пенсиялар, пособиелер дээн айтырыглар, оларны шиитпирлээрин силерниң санал-оналдарынар, сүмелериңер болгаш чагыгларыңар езугаар Дээди Хурал, Чазак, хоорай чагыргазының болгаш Хоорай Хуралын дамчыштыр ажылдап турган чедип аарын кызыдар мен. Бир эвес мени Дээди Хуралдың депутады кылдыр соңгуп аар болзуңарза, бүгү күжүмнү берип турган ажылдаар мен, мени деткиш, бадылаашкынынарны бээриңерге ынаныш артым.

УРАН ЧҮҮЛДҮҢ ХООЧУННАРЫ

МЕРГЕЖИЛИМ — ЧОРГААРАЛЫМ

Бөгүнгү бистиң аалчывыс — 28 чыл дургузында культура шугумунда ажылдап келген, өөгүнде республиканың С. Пюрбю атты улусчу чогаадылга товунуң директору З. С. Донгак: Ол Чөөн-Сибирьниң культура институдун дооскан. Чадааананың Культура бажыңынга режиссерлап ажылдап тургаш, С. Пюрбюнүн «Кызыл үер» деп шинзин тургускаш, республика көрүлдезинге бирги черни алган. Ынчангаш Чита хоорайга эрткен зона көрүлдезинге киржир эргени чаалап ап, аңаа баргаш лауреат боон келген. 1979 чылда К.-Э. К. Кудажының «Далай дүвүнде даңгына» деп шинзин тургускаш, Новосибирскиге эрткен зона көрүлдезинге киришкеш, база лауреат атка төлептиг болган.

Чугле ырлаар, танцылаарынга эвес, ус-шевер ажылынга база ол сонуургалдыг. Дааранырының тускай курстарын дооскаш, «Ужук» биче бүдүрүлгени ажыткан. Оон түннелинде дааранын идик-хептиң шоу-программазы «Челээшти» Тывага бир-ле дугаарында организастап эрттирип келген.

Ол сценаже үнүп келгеш, чайынналдыр хүлүмзүрүптерге, чалыы кыстар ында-ла калыр. Ону кырган-ава деп кым-даа бодавас. Ажы-төлүнге, ачыл-пижинге, чонунга ынакшыл ону мөңгеде шонуп, чалыы, чараш болур күштү берип чоруур. А арыг, шынчы ынакшыл харыы чок артпас. Зинаида Сундуевнаны эш-өөрү, чону, чоок кижилери хүндүлээр, ынак. А өскенторээн чери ону күзенчиг аалчызы кылдыр уткуур. Аңаа чедип, ада-иезинге часып алганы дег, оон арыг агаарын тынын алгаш, кушшыдалы немежин, хоорайынче хей-аттыг чанып келир. Чоокта чаа Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарга оон чогаадыкчы кежээлери эрткен. Байырлыг кежээни ажыткан, бодунуң чогаатканы одуруглары бо.

Хемчиим ногаан эрпин орта Хөктер үнүн дыннап өстүм, Сырынгылыг тайгаларга Сырынналдыр ырлап өстүм. Баяы бедик Кызыл-Тайгам, Баарым чамдыы Бора-Тайгам, Чалгыглары чадаганнаан, Чадаана деп чараш хемим, Авыралдыг, хайыралдыг Ак-дуңма төрелдерим, Анай чаштан эдершкен Аажок ынак эжим-өөрүм! Арттар ажыр, хемнер кежир Айда, чылда ырак чораан, Аалымда чанып келген Амыр-менди солчуп тур мен. Менди-ле бе, өскен черим, Менди-ле бе, өргүн чонум!

— Зинаида Сундуевна, сценаже үнери силерге ам оюнчук апарган боор аа?

— 4 класс турган-ла сценаже үнүп, чарлакчылап, ырлап, танцылап эгелээн мен. Чай боорга суурувустуң клуб эргелекчизи Норбу Чаш-оолович, композитор, ырывыс башкызы Александр Самданович Ондар олар мени аалымга келгеш, эдертип алгаш чоруптарлар. Манчүректиң малчын аалдарынга бараан болуп чайлаар турдувус. 8 класстан эгелеп республика көрүлделеринге киржип, «Эңдек шыңгыраашты» танцылап турдувус. Аныяк чорааида кижи сценаже, шынап-ла, амыран үнер чүве болгай, ам ындыг эвес-тир. Методист, директор ажылдың аайы база ындыг, бодунга репертуар шилиир, ону сценага ойнаар чай-даа тывылбас. Ынчангаш сценаже үне бээримге, дыка девиденчиг апарган.

— Чогаадыкчы кежээлериңнери кайы хире эрттирдиңер? Чаңгыс чер-чурттугларыңарга үнү сонуургадып четтиңер?

— Чадааананың Культура бажыңы ажыттынарга-ла, кады ажылдап эгелээним эштерим Зоя, Анатолий Балчыырактар дузалажып эрттириштилер. Шаанда Чита хоорайга лауреат ат алгаш келген шиивис «Кызыл үерде» Сүрүнмааның ролюн ойнап турган, амгы үеде Тыва Республиканың алдарлыг артизи Надежда Наксыл, сураглыг ыраажы, композитор Алена Иомужап, аныяк ыраажы Гафаэль Бизак олар база Чадааананың оот-тывынгыр артистери киржип, солуп концертти көргүстүлер. Чылдың-на эрттирип турганывыс «Челээш» шоу-программаның типлекчизи улуг мастер Маңзат Дүдүкпеновна Куулар хеп даараар талазы-биле консультацияларны берип чорду. «Тыва алгы» акционерлиг нинтилелдиң тыва хой, анай кежиндеп даараан улуг улуска база эргелерга топнарын көргүстүвүс. Кежээлериңнің эрткени сагыш-сеткилимге дыка таарышты. Чонум аъшты-чемниг, аян ырлыг, сүй-белектиг уткып алды.

— Бора-Тайга төрүттүнген черинер-ле болгай, аңаа чеде бээриңерге, сагыш-сеткилиңерге хөлзөзиннин аажок болган боор аа?

— Ийе, дыка холзенчиг чорду. Кайнаар-даа коорүмге, таныырым кижилер, дөргүлтөрел, кожалар, эш-оор боон кээр.

Бора-тайгажылар черле дыка талантылыг улус. Оон дыка хөй ат-сураглыг культура ажылдакчылары үнген. Суурнуң чону уран үүлгеге дыка сонуургалдыг. Клуб дээрге республиканда эң-не эки ажылдыг клубтарның бирээзи. Ынчангаш оларның мурнунче үнери дыка улуг харыысалга. Улуг даай-авамдан эгелээш, ада-немниң эдержип чораан эш-өөрү, кожаларым, коллегаларым—шупту келдилер, өөрүнчүг болбас арга чок.

— Культура шугумунга барык 30 чыл ажылдап келгеш, кандыг солуг кижилер-биле душпаан деп силер. Сактып көрүңерем, Зинаида Сундуевна.

— Бо дораан сактып кээр дээрге, башка чүве кирбес боор чүве-ле болгай... Эң-не сагыжымга арткан бир сактыышкыным бар. 1980 чылда Москвага Олимпий оюннарының ажыдыышкынынга киржир дээш «Сыгырга» ансамблин (Маржымал Ондар, Эрес-оол Куулар, Дмитрий Очур, Мокур-оол Куулар, Хунаштаар-оол Ооржак, Зинаида Ондар, Анна Мандан-Хорлуу) Чөөн-Хемчиктен чедип келген бис. Чоруурувустуң мурнунда бисти башкарып чоруп турган Валентина Владимировна Оскал-оол «Саян» универмагының артындан киргеш, кедер хептерден шилип алчар дээн. Аңаа эң чараш туфлялар, платьелерни кедип, шилип алдывыс. Өр улузувус чайгы уктардан эгелээш, костюмнерге чедир шилип алган. Арта халас кеткилеп алган бис. Кааскалгавыс шоолуг эвес боорга, сыргаларны катай-катай узадыр кожуп алгаш кедип ап турдувус. Москвага баргаш Муслим Магомаев, Людмила Зыкина дээн ышкаш ат-сураглыг ыраажыларны көрүп, оларбиле кады чоруп турдувус. Ону кижи каяа уттур. Кады концертке белеткенип турганывысты дүүнгү дег сактырдыр мен. Чер-чурту, чазаа ол хире деткип турда, артистер, бистер бар шаавыс-биле белеткенип, Тывавыстың адын төлептин-биле камгалаар дээш бүгү күжүвүстү берген бис. Сактып чугаалаар болза, ооч-даа хөйну хөрек-чүрек шыгжап чоруур-дур ийин.

— Өг-бүлеңер, ургуларыңар-биле таныштырыптар силер бе? Бир кызыңарны Америкада деп дыннаан бис...

— Ургуларым ачазы ТР-ниң Күрүненің харылзаа болгаш информатика бүдүрүлгезиниң даргазы. Улуг уруум Рада эмчи институдунуң студентизи, ам өнеязы Херелчикти өстүрүп орар. Күдээвис Шолбан Барнаулдың эмчи институдунда. Ортун уруум республика лицейиниң сургуулу, мөөрейге киришкеш, тиилекчи болгаш, Американың Вермонд штатта өөренип турар, бичинзи база республика лицейинде өөренип турар.

— Уран үүл ажылдакчызы болганыңарга хомудавайн чоруур боор силер аа, Зинаида Сундуевна?

— Мергежилим — мээң чоргааралым. Үе-шаг чеже-даа берге болза, акша-шалыны ай-айы-биле болбайн-даа баргылаар болза, ажылымны каап шыдавас мен. Ынчангаш мергежилинге бердингени дээш, кады ажылдап чоруур эш-өөрүмнү сеткилимден хүндүлээр-дир мен.

— Бурган башкы силерже ээ көрүп чоруур деп бодаардыр силер бе?

— Ажы-төл амыр-менди, аал-оран тайбың, ажыл-ишче уламчылап турар болза-ла, бурган башкы бисти кагбайн чоруурy ол деп бодаар-ладыр мен. Бурган башкының авыралында Улан-Удэге Кенден башкыга ужуражыр, ооңбиле таныш болур аас-кежиктиг болган мен. Бистер өөренип турган үевисте, аңаа студентилеп турган тывалардан ооң ачы-дузазын албаан кижи чок. Бир катап чанар акша тыпшайн барган бис, 10 шаа кижини шуптувустуу чыскаап алгаш, каш акша херегин айтыргаш, акшаларны үлеп берген. Орукка чоруурда алыр сумкаларывыска долдур-ла аъш-чемни суп бээр чораан. Экзаменнер бетинде чеде бээривиске, номчуп бээр—дөгере дужаап алыр бис. Ховар эртем-билиглиг, магалыг чаагай сагыш-сеткилдиг башкы чораан. Ооң-биле анаа чугаалажырга безин кижиниң сагыш-сеткили чиигей бээр, ол хире буянныг. Мөге-шыырак-даа башкы, студент оолдар-биле хүрешкеш, октан кааптар. Кенден башкыны бо-ла сактып кээр мен, ооң чоок кижилериңе, төрелдериңе экини-ле күзеп, бодап чоруурдур мен.

— Зинаида Сундуевна, хөөретпейн ор мен, силериң харыңардан 15-даа харны казын кааптар болза, ылап тааржыр-дыр силер. Чараш болурунуң чажыды чүде деп бодаар силер?

— Культура ажылдакчызы, ылаңгыя артист кижи арга-лыг-ла болза, кырывас ужуруглуг, ажылывыс аайы ындыг. Чоннуң сагыш-сеткилин өөртүр, көдүрер улус ындыг болбас арга чок. Ынчалза-даа кижилер ышкаш кижилер болганда амыр чүве кайда боор. Чогум ажыл-иш чогумчалыг чоруп, арат-чону-биле эптиг-чөптүг чурттап, чоок кижилериндеп деткимчени ап чоруур болза, чүден артык эм ол деп-ле бодаар-дыр мен. Чогум 15 харны-даа казыырга, тааржыр дээрге черле бүзүревес-тир мен... (каттырар).

— Бөгүнде силерни кандыг айтыыглар дүвүредип чорпрги?

— Ажылым аайы-биле көдээ черлерге барып, методиктиг дуза чедирери долузуби-биле болдунмайн турарым мени дүвүредип турар. Машина-техника, кывар-чаар материалдар, акша-төгериктиң чедишпезиинден ындыг. Улуг чарыгдалдар үндүрүп чораан, артистер оюн-тоглаа көргүзүп чеде бээрге, чонувустуң акшазы чок-даа болгула. Ынчалза-даа бистиң тываларның уран үүлгеге сонуургалы черле кажан-даа өшпес дээрзин билир бис. Ол биске ажылдаар күштү, күзелди берип чоруур.

С. ДАЧЫН-ХӨӨ.
интервьюну алган.

ЧУРУКТА: Зинаида Донгак сценада.

БАЙЫР ТУТТУМ

Кым-даа кижи төрүттүнген чер-чурттуг, ай, хүннүг, ада-иелиг. Бо бүгү кижи бүрүзүнге ыдыктыг, хайыралыг болур.

Ирбен-оол Доржуевич ТҮЛҮШ. 1943 чылдың март 27-ниң хүнүнде Өвүр кожуунуң Чаа-Суурдан ырак эвесте Дөргүн деп черге албан-хаакчы өг-бүлеге төрүттүнген. Адазы бүгү назынында партия, совет ажылдарынга ажылдап чораан. Кожуунуң бижик-билиглиг, активчи кижилериниң бирээзи. Тыва, орус хөгжүм херекселдеринге ойнаар, каргыраалаар, чечен чогаалга, шүлүкке хандыкшылдыг кижи. Оглунга ол үш хылдыг орус дошпулуур, сес хылдыг мандолина садып бергеш, ойнап өөредип каан. Ирбен-оолдуң профессионал музыкант болурунга ол улуг идиглиг болганы чугаажок.

Ирбен-оол Доржуевичниң музыкага ынакшылын күштелдирген кижилериң бирээзи — бистиң акывыс, коллегавыс, композитор Опар-оол Түлүш. Ирбен-оол 1957 чылда Торгалыгга 7-ги классты дооскаш, Хандагайтыга 8-10 классты дооскаш, Кызылдың уран үүл училищезинге кирип алган. Мен ынчан Чаа-Суурга киномеханиктевишаан, баянистен (нота билбес-даа болзумза) турган мен. Ирбен-оол кышкы каникулда чедип кээрге, чурукка эдер-хааржактыг тырттырып-даа турар улус бис ийин. Ол чурук менде ам-даа бар. Оон Кызылга өөрени бергеш, ону шеригже база үдээн мен. Салымчаяанныг музыкантылар Михаил Хомушку, Уран-оол Ондар олар-биле кады эрттиргеннер.

1967 чылда училищени дооскаш, Хандагайтыга чаа ажыттынган музыка школазын директорлаар кылдыр Культура яамызы чоруткан. Оон-на харын 1968-69 чылдардан эгелеп музыка чогаадырын шенеп эгелээн. Чаңгыс классчызы, Тываның бир дугаар профессионал шүлүкчүзү Доржу Баянович Монгуштуң «Күштүг күзел» деп шүлүүнге аялганы бижээн. Оон бээр бөгүнге чедир ол 50 ажыг ырларның автору. Чогаадыкчы ажылын уламчылавышаан, бо хүннерде Кызылдың башкы училищезинде музыка башкылап, 20 ажыг чыл ажылдап келгени бо. Дыка хөй эге класс башкыларын ол доостуруп үндүрген.

Композиторлар эвилелиниң ревизия комиссиязының даргазынга үре-түңнелдиг ажылдаан, бо хүннерде олла комиссияның кежигүнү болуп, хөй-ниити ажыл-херектеринге идепкейлиг киржип чоруур.

Ирбен-оол Доржуевич бодунуң салгакчызы оглун музыкант кылдыр өөредип каан. Буян ам республиканың симфониктиг оркестриниң музыкантызы, «Үер» ыры-хөгжүм ансамблиниң удуртукчузу, эгелеп чоруур композитор.

Дарга-бошкаларның солун, сеткүүлге мактап бижиир, шаңнаар кижилери малчыннар, механизаторлар, а культураның ажылдакчыларын көрбээңнеп-билбээңнеп кааптар үүве-ле болгай. Ынчаалдыр-ла кандыг-даа ат чок артып каар мындыг улус-ла болгай бис.

Ирбен-оол Доржуевич, солун арнын таварыштыр культураның хоочуну, силерге, республиканың композиторларының мурнундан байыр чедирбишаан, төрүттүнген хүнүңнерни эки уткуп, чаа-чаа ырларны бижиириңнерни күзедим.

Батый КЕНЕШ.
ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

Эки кылган иш—элеп читпес

АВЫРАЛДЫГ АЧЫ-ДУЗАЗЫН ЧЕДИРИП КЕЛГЕН

1997 чылдың август айда бойдустуң халавы — үер-чайыкты чурттап эрткен болгай бис. Эриин ажыр дажаан суг үерни болдургаш, чурттакчы чоңга аажок улуг материалдыг когаралды база сагыш-сеткилдиң хоозураашкынын чедирген. Ажы-төл, улуг назылыглар өл-шыктан аарып-аржып, кандыг бергелерни көрбээн дээрил!

Үерлээшкин үезинде суурнуң Подгорная, Заречная, Мир, Дачная кудумчуларының бажыңнары, ясли-садтың ийи бажыңы, чунар-бажыңнар, огородта картофель, ногаа аймаа, эт-сеп дээш, өске-даа үүлдер сугга алыскан. Оон аңгыда ийи бетон көвүрүглер, электри шугуму база үрелген. Кижилериң одаар ыяжып, хомүр-дажын суг чуй шаап алгаш барган. Үерге таварышкан суурнуң аар-берге байдалы бүгүдеге билдиндир-ле болгай.

Ол-ла чылдың сентябрь айда суму чагыргазының даргазы Галина Сергеевна Ондарның адынга чурттакчы чоңпуң мурнундан газ-биле дарый хандырарын, чадаг кижилер кылаштап кежер көвүрүгнү, электри шугумун септедирин, хомүр-дашы сооргүлгезин организастаарын дилээн билдириишкинни киирген турдувус. Ол билдириишкинни Галина Сергеевнаның херекке албааны биске хомуданчыг болган. Чагырга черлериңде ажылдан турар кижилериң шаандагы ышкаш чылыг-чымчак аажы-чаңы чидип, каржы-дошкуну денде турары бодүүн чоннуң сеткилинге таарымча чок боон турар. Бо кижи бодап көөрге, айтырыг тургузуп келген кижиге сагыш човаашкынны илередип, эвилеп-эзлдек болурга, ында багай чүве чок-даа ышкаш-тыр.

Ам канчаар, думчукка тулганда быаа сугжу дээни ышкаш, каракты шийпкеш, кожуун чагыргазының даргазы Николай Иванович Дартай-оолдан дилег кылыр ужурга таварыштывыс. Бо дарга бистиң суурга келгеш, кылыр ужурлуг ажылдарны боду башкарган. Эр кижилерге ажылдарны хуваагаш, көвүргүнү болгаш электри шугумун ажыглалга киирткен-даа. Тос-тостуң чыккылама соотунда одаар ыяш, хомүр-даш чок берге байдалга чурттап турувуста, 69 өг-бүлеге ийи-ийи тонна хомүр-дашты 2-ле хүн дургузунда дужүртүп берген болгай.

Амыдыралдың берге үелериндe биске болур-чогуур шаа-биле авыралдыг ачы-дузазын чедирип келген Николай Ивановичиге солун дамчыштыр эш-өөрүмнүң мурнундан четтиргенимни илереттим.

Рыноктуң бо берге үезинде канчаар ажылдаарын биле берген, чоннуң чуртталгазын ханы билип олурар база сагыш-сеткилин, хей-аъдын кодүрүп, деткимчени көргүзүп чоруур даргавыс кел чыдар соңгулдаларга типлээр-ле болзунам деп йорээн каайн.

Анатолий ТОРЛУК.

Мону билип алыры артык эвес

ДУЗАЛАМЧЫ АКША АЛЫРДА...

«Ургуларга ай санында дузаламчы акша төлээриниң чурумун өскертир дугайында» Россия Федерациязының Чааның 1997 чылдың август 28-те үндүргени № 1089 доктаалынга үндезилеп, ук адырга чаартылгаларны 1998 чылдың январь 1-деч эгелеп, Россия Федерациязының девискээринде чоннуң социал-камгалал органнарынга ада-иелериниң чурттап турар черлериниң аайы-биле чорудуп турар. Бир эвес ургуларның ада-иези иелээ шериг албанында болза, дузаламчы акшазын ол-ла албан эрттирип турар черинден алыр.

Дузаламчы акша алырынга херек документилерни 1997 чылдың декабрь 1-ден эгелеп чыып турар. Бо хүннерде хоорайда Социал хөгжүлде департаментизиниң ургуларга дузаламчы акша хуваарилдизинге чыгдынар ужуглуг документилериң чүгле чартык кезии кирген. Дараазында документилерни ада-иелер Социал хөгжүлде департаментизинге киирер ужурлуг: Аңаа мындыг үүлдер херек:

1. Билдириишкин (тускай майкыты Социал хөгжүлде департаментизиниң дузаламчы акша тыпсыр килдизинден алыр).

2. Ада-иезиниң паспорту.

3. Ургуларның төрүттүнген дугайында хереченлели (хоолгазы база боду).

4. Өг-бүле дугайында шынзылга (кийр бижидилге аайы-биле).

5. 15-16 харлыг ургуларның өренип турар школазындан шынзылга.

6. Азырадыкчызындан азы хайгааракчызындан херек документилер (хоорайның өөредилге килдизинден азыракчы база хайгааракчы болганының дугайында шынзылга, өөредилге килдизинден дузаламчы акша албайн турар деп шынзылга, ургуларның фамилиязы ада-иезинин-биле дүүшпейн турар болза, чылдагаанын айыткан документилерни алгаш келир, (өгленишкен азы чарылган дугайында шынзылгалар).

Хоорайның Социал хөгжүлде департаментизи Тыва банк-биле чарыш алган кеөөзин езугаар чаартынган аргабиле алыр дузаламчы акшазын ук банкыдан болгаш оон салбырларындан алгаш келир. Ынчангаш дузаламчы акша алыр кижи билдириишкинге Тыва Ажаалга банкызының дугаарын база акша салыышкынының - дептериниң (бодунуң) дугаарын айтыкаар. Бир эвес ук банкыда акша шыгжатпайн турар болза, ол кижи аңаа чаа акша салыышкыны ажыдып, кереэ чарып аар апаар.

Ажылдавайн турар ада-иелер, бот иелер, алимент төлээринден ойталаан ада-иелиг ургуларны, азыракчызын чидирген ургуларны, инвалид ургуларны, шериг албаннылар документ дужаавас, чүгле дээрге оларның ургуларынга дузаламчы акша алырынга өскерилгелер болбас, эрге хевээр почта салбырларындан алыр.

1998 чылда бээр ужуглуг дузаламчы акшаны ургуларлыг ада-иелер 1997 чылда чедир албаан акшазын төндүр алган соонда, ап эгелээр. Ургуларынга дузаламчы акшаны ажылдап турган черинден ап турган ада-иелер оон төндүр үзе санажын алгаш, оон чаартынган аргаже киирер.

Марта ШУЛУУ,
Кызыл хоорайның Социал хөгжүлде департаментизиниң ургуларга дузаламчы акша доктаадыр килдизинин даргазы.

ЧЫРЫК КҮЗЕЛЧЕ ЧҮТКҮЛДҮГ

Кидистиң өкизи салыжында, кижиниң өкизи бүдүжүнде дээр. Чогум кандыг кижини бүдүштүг кижи дээрил? Амыдырал-чуртталгага, ажыл-ишке кызыыккай, кежээ, улуг-бичии улус-биле чугаалажып билир, дузааргак, быжыг турштуг ,чырык күзелчө чүткүлдүг кижини ынча дээр бис. Оларның бирээзинге бодум хуумда Тыва Республиканың Педагогиктиг билиглер сайзырадыр институдунуң төөгү кафедразының эргелекчизи Римма Карбыевна Ооржакты хамаарыштырар мен.

Институтка ажылдап чедип келгеш-ле, үнген-кирген улуска эптии кончуг, чазык арын-шыырлыг аныяк башкыны дораан эскерген мен. Чоорту янзы-бүрү айтыыглар шиитпирлеп, чоокшулажып таныжа бергеш, езулуг-ла бүдүштүг кижи-дир деп билдим.

«Аът болуру кулунундан, кижи болуру чажындан» деп өгбелеривистиң өттүр соглээни шын. Римма Карбыевна өөреникчи турда, ачазы аар аарааш чок апарган. Аразы Монгуш Деспижек Борбак-ооловна хөй ажы-төлү-биле кара чаасканн арткан. Кызылдустаарының мурнунда адазы уруун кый деп алгаш: «Эки өөрен кызым, эртем-билиг чедип алгаш, аваңга дузалажып, дүнмаларың карактажып чор» дээн. Аразының сеткилин хомудатпас дээш бажыңбалгат ажылынга дузалажып, школага багай эвес өөренип, башкыларынга мактадып келген.

Суурнуң чону Деспилек Борбак-ооловнаны Челбиишкадай дижири-даа анаа эвес. Хайыралыг ынак эжи 8 чаптанчыг, чараш ажы-төлүн каапкаш, чырык өртемчейден чоруй баарга, амыдыралдың эки-багын күжүр аай-дедир челбин чорааш, ажы-төлүн күш-ажылга ынак, толептиг кижилер кылдыр кижизидип, эртем-билигге чедирип каан. Башкы дуюг изин соңгу дуюг часпас, Деспижек Борбак-ооловнаның уруглары өскүлеп, янзы-бүрү мергежилдиг кижилери апарып, чонунга баразы болуп чоруур.

Сагышты ыры-биле ажыдар, чаяанны ажыл-биле ажыдар, Р. К. Ооржак Красноярскиниң күрүненің башкы институдун дооскаш, төөгү факультедин Шеми, Дөн-Терезин, Сукпак школаларынга төөгү башкылап ажылдаан. Сукпак школазынга директорнуң өөредилге-кижизидилге ажылының талазы-биле оралакчызы боон ажылдап тургаш, школаның, суурнуң амыдыралынга идепкейлиг киржип, ажыктыг, солун кежээлерни, ада-иелерге конференцияларны эрттирип, өөреникчилериниң болгаш ада-иелериниң хүндүткелин чаалап ап келген. 1993-94 өөредилге чылында Кызыл кожуунуң аныяк болгаш арга-дуржулгалыг башкылар мөөрейинге киришкеш, тиилекчи болуп, республика чергелиг мөөрейге база киржип, чогаадыкчы дуржулгалыг башкылар санынга киргеп. 1994 чылда Кызыл кожуунуң «Чылдың башкызы» болган. 1995 чылда кожуунуң өөредилге килдизинин кижизидилге ажылының талазыбиле инспекторунче дешпээн. Школа, өг-бүле база хөй-ниити организациялары-биле харылзааны тудуп, өөреникчилер, башкылар ортузунга кожуун черелиг мөөрейлерни, олимпиадаларны организастап келген. Ол ажылынга ажылдап тура, Римма Карбыевна чоннуң амыдыралы дээш сагыш човашгыр, биче сеткилдиг, чогаадыкчы, тывынгыр чоруун көргүскен.

ТР-ниң Педагогиктиг билиглер бедидер институдунга ажылдап келгеш, республика школаларының төөгү башкыларының арга-дуржулгазын өөренип, шинчилеп, Тываның хой-хой суурларын кезип, оларга эртем-методика талазы-биле арга-сүмени бербишаан, тускай семинарларны, курстарны организастаан. Амгы үеде төөгү эртеми-биле холбашкан будулгаазынныг үүлдер хөй. 1997 чылда № 5 «Башкы сеткүүлүнге «Төөгүнү канчаар өөредирил?» деп методиктиг сүмени үндүрүп, башкылаашкынның чаа аргаларын нептередиринге бодунуң үлүүн киирип чоруур.

Чону чоорган, хөйну хөйлеп башкы-дыр дээрзинге чоокта чаа Сукпак суурже ажылым аайы-биле сургакчылап чораш билдим. Ужуражыпдушканым эмчи, башкы, ажылчын-даа ада-иелер Римма Карбыевнаны мактап, оон бо хүннерде суур чагыргазының даргазының эрге-дужүлгезинче кандидат боон турарынга таарзынып, деткиир чордулар. Даанган ажылынга ээ-харыысалгалыг башкы суур чагыргазынга ажылдай бээр болза, оон программазында рынок экономиказының үезинде чоннуң амыдыралын экижидеринче, аныяктар ортузунга культура-массалыг ажылдарже угландырган чаачаа солун үүлдерин херек кырынга боттандырын шыдаар дээрзинге бүзүрел бар. Чону деткип, бүзүрелди көргүзер болза, Римма Карбыевна ажыл дээнде эрес-кежээ, өдечара кижи.

Ол ожуктуң үш дажы дег, үш кыстыг. Улуг уруу Чойганазы чодураа дег карактарлыг, чойган дег сыныг, куспак сыңмас чоон чаштыг. Кызылдың автоорук техникумунуң сургуулу. Көк-Тей школазынга өөренип тургаш, Каа-Хем суурга эрткен «Даңгына» деп чараш кыстар мөөрейинге киришкеш, бирги черни ээлээн. Ол идик-хеп чогаадып даараарынга база сонуургалдыг. Ортун кызы Чейнеш салым-чаяанныг ургуларны школазының фортепьяно салбырында өөренип турар. Хостуг үезинде шүлүк чогаздырынга ынак. Хеймер кызы Чаяана, ырлаар-даа, шүлүктээр-даа. Республика чергелиг «Хамаарак» ыры көрүлдезинге киржип турган. Сырын чокта сиген бажы шимчевес дижири ышкаш, Ооржактарның ажы-төлүнүң уран үүлгеге сонуургалы ада-иезинден келген. Римма Карбыевнаның өөнүң ээзи Кирилл Маайович ырлай бээрге, езулуг артистер-ле. Ол кады-төрээннери-биле арат ажыл-агыйындa мал-маган өстүрүп, өг-бүлезин эзт, сүт-биле хандырып турар.

Улуг башкы Римма Карбыевна даң хаязы шара хере турда-ла, бажыңындан үнер, орай кежээге дээр амыр-соксаал чок чону-биле аралажып, ажылдап кээр. Делгем болгаш херии ажыл-ишчи хүнүнде оон бүдүрген үүле-херээ база-ла ындыг болурун күзээр-дир мен.

Светлана БАЙЫР-ООЛ.
Республиканың Педагогика билиглери сайзырадыр институдунуң ажылдакчызы.

Хоккей

ЧАГЫРЫКЧЫНЫҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Шагаа байырлалынга тураскааткан хоккейге хоочуннарның республика маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа беш команда киришкен.

Маргылдааның түннелинде, бирги черни Бай-Тайга кожуунуң командазы ап, типлекчи болган. Ийнги-үшкү черлерни Чөөн-Хемчик кожуунуң база Кызыл хоорайның «Динамо» командалары алган.

Типлээн командаларга ТР-ниң Күш-культура болгаш туризм талазы-биле күрүне комитеди өртектиг белектерни тывыскан.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Эрзинден медээлер

УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Эрзинниң № 32 соңгулда округунда бо хүннерде ажыл хайныышкынныг. ТР-ниң Дээди Хуралының депутадынга кандидат Г. Ч. Ширшин чон-биле ужуражылгаларын эгелээн. Кызыгаар айтырыы, акша-шалың, мал бажының өзүлдези, чээли дээш, өске-даа чүүлдерге хамаарыштыр соңгукчуларның сонуургаан айтырыглары хөй болган. Чаңгыс чер-чурттугларының айтырыгларынга Григорий Чоодуевич тайылбырлыг харыыны берген.

ХУУЧУЛАР ХУРАЛЫ

Эрзин суурнуң хуучулар хуралы чоннуң идепкейлиг киржилгези-биле болуп эрткен. Эрткен 1997 чылда Хереглекчилер нинтилелиниң кылып чоруткан ажылының дугайында отчет-илеткелди кожууннуң Хереглекчилер нинтилелиниң даргазы С. И. Амбар кылган.

Уставында чаартылгаларга хамаарыштыр саналоналдарын хуучулар солушкаш, бадылап алган. Хуучулар төвүнүң кежигүннерин чаарткан болгаш немей чаа кежигүннерни соңгаан.

Седип МОНГАЛ.

ЧАЗАЛГА

«Шынның» март 14-те үнген номериндe бирги арында «Бюджет бадылаттынган» деп материалда бирги абзацта «...республикаже 6 млн. рубльди шилчидиткен» деп состу «... 60 млн.» деп чазай помчуур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүселип турар Виктор КАРА-САЛ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Күстүгүр САТ (харыысалгалыг секретарь), Арапчор ОКСУР (килдис редактору).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-33-91; кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82.

КИЛДИСТЕР: Чазактын ажыл-чорудулгазы-биле харылзаа тудар килдис — 3-33-91. 3-34-98. экономиктиг эскертилгелер болгаш социал амыдырал — 3-34-49. медээлер алваны — 3-39-15. чагаалар болгаш чагыдылга — 3-39-03; Бухгалтерия — 3-41-23; Корректорлар — 3-41-16.

Агар санывыс: № 40703810400000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр. сч. 30102810200000000729 БИК 04304729.

Солун неделяда 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламаал ама

Тиражы 7111.

Чагыг № 66.

Солунда Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007

Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодаллары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саныары болгаш өске-даа фактылары дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.